श्रुत्वा सत्यवतीसूनुः कर्मयोगं सनातनम्
मुनीनां भाषितं कृत्स्नं प्रोवाच सुसमाहितः १४२
य इमं पठते नित्यं संवादं कृत्तिवाससः
सनत्कुमारप्रमुखैः सर्वपापैः प्रमुच्यते १४३
श्रावयेद्वा द्विजान्शुद्धान्ब्रह्मचर्यपरायणान्
यो वा विचारयेदर्थं स याति परमां गतिम् १४४
यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं भक्तियुक्तो दृढव्रतः
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते १४५
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पठितव्यो मनीषिभिः
श्रोतव्यश्चाथ मन्तव्यो विशेषाद्ब्राह्मणैः सदा १४६
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे योगादिज्ञानयोगो नामैकादशोऽध्यायः ११

द्वादशोऽध्यायः

व्यास उवाच
शृणुध्वमृषयः सर्वे वक्ष्यमाणं सनातनम्
कर्मयोगं ब्राह्मणानामात्यन्तिकफलप्रदम् १
आम्नायसिद्धमखिलं ब्रिह्मणानुप्रदर्शितम्
ऋषीणां शृण्वतां पूर्वं मनुराह प्रजापतिः २
सर्वपापहरं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम्
समाहितधियो यूयं शृणुध्वं गदतो मम ३
कृतोपनयनो वेदानधीयीत द्विजोत्तमाः
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वगृह्योक्तविधानतः ४
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः
भिक्षाचारी ब्रह्मचारी स्वाश्रमे निवसन्सुखम् ५

कार्पासमुपवीतार्थं निर्मितं ब्रह्मणा पुरा
ब्राह्मणानां त्रिवृत्सूत्रं कौशं वा वस्त्रमेव वा ६
सदोपवीती चैव स्यात्सदा बद्धशिखो द्विजः
अन्यथा यत्कृतं कर्म तद्भवत्ययथाकृतम् ७
वसेदविकृतं वासः कार्पासं वा कषायकम्
तदेव परिधानीयं शुक्लमच्छिद्रमुत्तमम् ८
उत्तरं तु समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम्
अभावे गव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ९
उद्धृत्य दक्षिणं बाहुं सव्ये बाहौ समर्पितम्
उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जने १०
सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः
प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्मणि योजयेत् ११
अग्न्यगारे गवां गोष्ठे होमे जप्ये तथैव च
स्वाध्याये भोजने नित्यं ब्राह्मणानां च सन्निधौ १२
उपासने गुरूणां च संध्ययोः साधुसंगमे
उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेष सनातनः १३
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला
मुञ्जाभावे कुशेनाथ ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः १४
धारयेद्बैल्वपालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः
यज्ञार्हवृक्षजं वाथ सौम्यमव्रणमेव च १५
सायं प्रातर्द्विजः संध्यामुपासीत समाहितः
कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्त्यक्त्वैनां पतितो भवेत् १६
अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सायं प्रातर्यथाविधि
स्नात्वा संतर्पयेद्देवानृषीन्पितृगणांस्तथा १७
देवताभ्यर्चनं कुर्यात्पुष्पैः पत्रैरथाम्बुना

अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्मतः १८
असावहं भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम्
आयुरारोग्यमन्विच्छन्द्रव्यादिपरिवर्जितम् १९
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः २०
न कुर्याद्योऽभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम्
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः २१
विन्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः २२
लौकिकं वैदिकं चापि तथाध्यात्मिकमेव वा
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् २३
नोदकं धारयेद्भैक्ष्यं पुष्पाणि समिधस्तथा
एवंविधानि चान्यानि न दैवाद्येषु कर्मषु २४
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु २५
उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः
मातुलः श्वशुरश्चैव मातामहपितामहौ
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च सर्वे ते गुरवः स्मृताः २६
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा भ्रातृजाया गुरुस्त्रियः २७
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतस्तथा
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः २८
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः
नैतैरुपविशेत्सार्धं विवदेन्नात्र कारणात् २९
जीवितार्थमपि द्वेषाद् गुरुभिर्नैव भाषणम्

उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ३०
गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ३१
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ३२
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ३३
यावत्पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ
तावत्सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ३४
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि
स पुत्रः सकलं धर्ममाप्नुयात्तेन कर्मणा ३५
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति तातसमो गुरुः
तयोः प्रत्युपकारो हि न कथञ्चन विद्यते ३६
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्कर्मणा मनसा गिरा
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ३७
वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा
धर्मः सारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः ३८
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य वा पूज्यते दिवि ३९
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूर्खोऽवमन्यते
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ४०
पुंसा वर्त्मनि तिष्ठेत पूज्यो भर्ता तु सर्वदा
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ४१
ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान्प्राणान्संत्यजन्ति हि
तेषामथाक्षयाँल्लोकान्प्रोवाच भगवान्मनुः ४२

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ४३
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ४४
अभिवाद्यश्च पूज्यश्च शिरसा वन्द्य एव च
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैश्च श्रीकामैः सादरं सदा ४५
नाभिवाद्यास्तु विप्रेन्द्रैः क्षत्रियाद्याः कथञ्चन
ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ४६
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः
सवर्णेन सवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ४७
गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः
पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ४८
विद्या कर्म वयो बन्धुर्वित्तं भवति पञ्चमम्
मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं गुरूत्तरात् ४९
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि बलवन्ति च
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ५०
पन्था देयो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे
वृद्धाय भारभुग्नाय रोगिणे दुर्बलाय च ५१
भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्
निवेद्य गुरवेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ५२
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ५३
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ५४
स्वजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा

भैक्षस्य चरणं युक्तं पतितादिषु वर्जितम् ५५
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु
ब्रह्मचर्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ५६
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ५७
सर्वं वा विचरे नामं पूर्वोक्तानामसंभवे
नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्त्वनवलोकयन् ५८
समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं पचेदन्नममायया
भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ५९
भक्ष्येण वर्तयेन्नित्यमेकान्नादी भवेद्व्रती
भक्ष्येण वृत्तिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ६०
पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च ततो भुञ्जीत वाग्यतः ६१
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ६२
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा
नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेष सनातनः ६३
प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत्
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ६४
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां ब्राह्मणकर्मकथनं
नाम द्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्यायः

व्यास उवाच
भुक्त्वा पीत्वा च सुप्त्वा च स्नात्वा रथ्योपसर्पणे

ओष्ठौ विलमोकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च १
रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे
ष्ठीवित्वाध्ययनारम्भे कासश्वासागमे तथा २
चत्वरं वा श्मशानं वा समाक्रम्य द्विजोत्तमः
संध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्पुनः ३
चण्डालम्लेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम्
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ४
भोजने संध्ययोः स्नात्वा त्यागे मूत्रपुरीषयोः
आचान्तोऽप्याचमेत्सुप्त्वा सकृत्सकृदथान्यतः ५
अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च
स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीलीं वा परिधाय च ६
उपस्पृशेज्जलं चार्द्रतृणं वा भुवमेव वा
केशानां चात्मनः स्पर्शे वाससोऽक्षालितस्य च ७
अनुष्णाभिरफेनाभिर्विशुद्धाद्भिश्च वाग्यतः
शौचेऽपः सर्वदाचामेदासीनः प्रागुदङ्मुखः ८
शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ९
सोपानत्को जलस्थो वा नोष्णीषी चाचमेद्बुधः
न चैव वर्षधाराभिर्हस्तोच्छिष्टे तथा बुधः १०
नैकहस्तार्पितजलैर्विना सूत्रेण वा पुनः
न पादुकासनस्थो वा बहिर्जानुकरोऽपि वा ११
न जल्पन्न हसन्प्रेक्षन्शयानः प्रह्व एव च
नावीक्षितश्च फेनाद्यैरुपेताभिरथापि वा १२
शूद्राशुचिकरोन्मुक्तैर्न चोच्छिष्टैस्तथैव च

न चैवाङ्गुलिभिः शब्दं न कुर्यान्नान्यमानसः १३
न वर्णरसदुष्टाभिर्न चैवाप्रचुरोदकैः
न पाणिक्षुभिताभिर्वा न बहिष्कक्ष एव वा १४
हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः
प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्रीशूद्रौ स्पर्शतोऽम्भसः १५
अङ्गुष्ठमूलरेखायां तीर्थं ब्राह्म्यमिहोच्यते
अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितृतीर्थमनुत्तमम् १६
कनिष्ठामूलतः पश्चात्प्राजापत्यं प्रचक्षते
अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं तदेवार्षं प्रकीर्तितम् १७
मूले वा दैवमार्षं स्यादाग्नेयं मध्यतः स्मृतं
तदेव सौमिकं तीर्थमेवं ज्ञात्वा न मुह्यति १८
ब्राह्मेणैव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्
कायेन वाथ दैवेन न तु पैत्रेण वै द्विजाः १९
त्रिराचामेदपः पूर्वं ब्राह्मणः प्रयतस्ततः
संवृत्ताङ्गुष्ठमूलेन सुखं वै समुपस्पृशेत् २०
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् २१
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपस्पृशेत्
सर्वाङ्गुलीभिर्बाहू च हृदयन्तु तलेन वा
नाभिः शिरश्च सर्वाभिरङ्गुष्ठेनाथ वा द्वयम् २२
त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु सुप्रीतास्तेन देवताः
ब्रह्मा विष्णुर्महेशश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम २३
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात्
संस्पृष्टयोर्लोचनयोः प्रीयेते शशिभास्करौ २४
नासत्यदस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये

श्रोत्रयोः स्पृष्टयोस्तद्वत्प्रीयेते चानिलानलौ २५
संस्पृष्टे हृदये वास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः
मूर्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतः स पुरुषो भवेत् २६
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् २७
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्
भूमिगैस्तैः समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् २८
मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे
फले मूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः २९
प्रचरान्नोदपानेषु यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः
भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्ततः ३०
तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः
भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् ३१
यद्यद् द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यान्न स्पृष्ट्वा चैवमेव हि ३२
अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति ३३
निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदङ्मुखः
अह्नि कुर्याच्छकृन्मूत्रं रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ३४
अन्तर्धाय महीं काष्ठैः पत्रैर्लोष्ठैस्तृणेन वा
प्रावृत्य च शिरः कुर्याद्विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ३५
छायाकूपनदीगोष्ठचैत्यान्तःपथिभस्मसु
अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रे न समाचरेत् ३६
न गोपथे न कृष्टे वा महावृक्षे न शाड्वले

न तिष्ठन्वा न निर्वासा न च पर्वतमस्तके ३७
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्वा समाचरेत् ३८
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च
न क्षेत्रे न विले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ३९
नदीनदसमीपे वा नोषरे न पराशुचौ
न सोपानत्पादुको वा छत्री वा नान्तरिक्षके ४०
न चैवाभिमुखं स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम्
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ४१
न ज्योतींषि न वीक्षन्वा न वाय्वभिमुखोऽथवा
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ४२
आहृत्य मृत्तिकां कूलाल्लेपगन्धापकर्षणम्
कुर्यादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ४३
नाहरेन्मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्दमात्
न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचोच्छिष्टां तथैव च ४४
न देवायतनात्कूपाद् ग्रामादन्तर्जलात्तथा
उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ४५

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे
व्यासगीतायामाचमनादिकर्मयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः

व्यास उवाच
एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः
आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरुर्मुखम् १
नित्यमुद्यतपाणिः स्यात्सन्ध्वाचारसमन्वितः

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः २
प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत्
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ३
नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ
गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ४
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
न चैवास्यानुकुर्वीत गति भाषितचेष्टितम् ५
गुरोर्यत्र प्रतीवादो निन्दा चापि प्रवर्तते
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ६
दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः
न चैवास्योत्तरं ब्रूयात्स्थिते नासीत सन्निधौ ७
उदकुम्भं कुशान्पुष्पं समिधोऽस्याहरेत्सदा
मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वा समाचरेत् ८
नास्य निर्माल्यशयनं पादुकोपानहावपि
आक्रमेदासनं छायामासन्दीं वा कदाचन ९
साधयेद्दन्तकाष्ठादीन्कृत्यञ्चास्मै निवेदयेत्
अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत्प्रियहिते रतः १०
न पादौ सारयेदस्य संनिधाने कदाचन
जृम्भितं हसितं चैव कण्ठप्रावरणं तथा
वर्जयेत्सन्निधौ नित्यमवस्फोटतमं वचः ११
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः
आसीताथ गुरोरुक्ते फलके वा समाहितः १२
आसने शयने याने नैव तिष्ठेत्कदाचन
धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तञ्चानुगच्छति १३
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च १४
जितेन्द्रियः स्यात्सततं वश्यश्चाक्रोधनः शुचिः
प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितभाषिणीम् १५
गन्धं माल्यं रसं भव्यं शुक्लं प्राणिविहिंसनम्
अभ्यङ्गं चाञ्जनोपानच्छत्रधारणमेव च १६
कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम्
द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्भनं तथा
परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् १७
उदकुम्भं समनसो गोशकृन्मृत्तिकां कुशान्
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत् १८
कृतं च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितं च यत्
अनृत्यदर्शी सततं भवेद् गीतादिनिस्पृहः १९
नादित्यं वै समीक्षेत न चरेद्दन्तधावनम्
एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्त्यैरभिभाषणम् २०
गुरुप्रियार्थं सर्वं हि प्रयुञ्जीत न कामतः
मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्वै कथञ्चन २१
न कुर्यान्मानसं विप्रो गुरोस्त्यागे कदाचन
मोहाद्वा यदि वा लोभात्त्यक्त्वैनं पतितो भवेत् २२
लौकिकं वैदिकं चापि तथाध्यात्मिकमेव च
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत्कदाचन २३
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः
उत्पथप्रतिपन्नस्य मनुस्त्यागं समब्रवीत् २४
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भक्तिमाचरेत्
न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् २५
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु

प्रतिषेधत्सु चाधर्मं हितञ्चोपदिशत्स्वपि २६
श्रेयस्तु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्
गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु २७
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि
अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति २८
उत्सादनं वै गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने
न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च २९
गुरुवत्परिपूज्याथ सवर्णा गुरुयोषितः
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ३०
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ३१
गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः
कुर्वीत वन्दनं भूम्यावसावहमिति ब्रुवन् ३२
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ३३
भ्रातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितृष्वसा
संपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्यया ३४
मातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि
विप्रस्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः ३५
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ३६
एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम्
वेदमध्यापयेद्धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ३७
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन्
हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ३८

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः
सूक्तार्थदोऽरसः साधुः स्वाध्याय्यादेशधर्मतः ३९
कृतज्ञश्च तथाद्रोही मेधावी तूपकृन्नरः
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजातयः
एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र च यथोदितान् ४०
आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः
उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारभेत् ४१
अनुकूलं समासीनः पवित्रैश्चैव पावितः
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ४२
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्द्विजः
कुर्यादध्ययनं नित्यं ब्रह्माञ्जलिकरस्थितः ४३
सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनम्
अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ४४
योऽधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहुत्या स देवताः
प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदैव हि ४५
यजूंष्यधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः
सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ४६
अथर्वाङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः
वेदाङ्गानि पुराणानि मांसैश्च तर्पयेत्सुरान् ४७
अपां समीपे नियतो नित्यकं विधिमाश्रितः
गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ४८
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्
गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ४९
गायत्रीं चैव वेदांस्तु तुलयातोलयत्प्रभुः

एकतश्चतुरो वेदान्गायत्रीं च तथैकतः ५०
ओङ्कारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम्
ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ५१
पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवःस्वः सनातनाः
महाव्याहृतयस्तिस्रः सर्वाशुभनिबर्हणाः ५२
प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुर्ब्रह्मा महेश्वरः
सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ५३
ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तदक्षरम्
एष मन्त्रो महायोगः सारात्सार उदाहृतः ५४
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां गायत्रीं वेदमातरम्
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ५५
गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी
उद्धारं वक्ष्यते तस्याः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ५६
दक्षिणाग्राः पञ्च रेखाः पश्चिमाग्राङ्कसंख्यकाः
लिखेद्रेखाः प्रयत्नेन द्वात्रिंशत्कोष्ठकं भवेत् ५७
मायत्रीं विलिखेत्तेषु द्वात्रिंशद्वर्णरूपिणीम्
पूरयेत्प्रतिलोमेन वामावर्त्तेन चोच्चरेत् ५८
र्व स्य प्र से ज नःव तु रे धी चो सा र यो दे वि
णि म द व रो यो र्गो त्स यं हि या दोम् पधि भ त ५९
एवं क्रमेण चोद्धृत्य प्रजपेत्पङ्कमोचिनीं
द्विजानां ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मण्यपदरूपिणीम्
न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ६०
श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः
आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपकरणं स्मृतम् ६१
उत्सृज्य ग्रामनगरं मासान्विप्रोर्ध्वपञ्चमान्

अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ६२
पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजाः
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ६३
छन्दांस्यूर्ध्वमतोऽभ्यस्येच्छुक्लपक्षेषु वै द्विजाः
वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः ६४
इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत्
अध्यापनं प्रकुर्वाणो ह्यनध्यायान् विवर्जयेत् ६५
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवापांशुसमुद्गमे
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे
आकालिकमनध्यायमेतेष्वाह प्रजापतिः ६६
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ६७
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने
सज्योतिः स्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ६८
नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च नित्यशः ६९
अन्तः शवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ७०
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विवर्जयेत्
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ७१
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ७२
यावदेकान्नदिष्टस्य स्नेहो गन्धश्च तिष्ठति
विप्रस्य विपुले देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ७३
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा वै चावसिक्थकाम्

नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यन्नमेव च ७४
नीहारे वाणपार्ति च संध्ययोरुभयोरपि
अमावास्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यष्टमीषु च ७५
उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ७६
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च
तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ७७
श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ७८
समानविद्ये च मृते तथा सब्रह्मचारिणि
आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ७९
छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायः प्रकीर्तिताः
हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ८०
नैत्यिके नास्त्यनध्यायः संध्योपासन एव च
उपाकर्मणि कर्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ८१
एकामृचमथैकं वा यजुः सामाथवा पुनः
अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चातिवायति ८२
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वाण्येतानि वर्जयेत् ८३
एष धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम्
ब्रह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ८४
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजाः
स संमूढो न संभाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ८५
न वेदपाठमात्रेण संतुष्येदेष वै द्विजः
एवमाचारहीनस्तु पङ्के गौरिव सीदति ८६

योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत्
स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ८७
यदि चात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरौ
युक्तः परिचरेदेनमा शरीराभिघातनात् ८८
गत्वा वनं वा विधिवज्जुहुयाज्ञातवेदसम्
अभ्यसेत्स तदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ८९
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदाङ्गानि विशेषतः
अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ९०
एतद्विधानं परमं पुराणं वेदाङ्गतः सम्यगिहेरितं वः
पुरा महर्षिप्रवरानुपृष्टः स्वायंभुवो यन्मनुराह देवः ९१
एवमीश्वरसमर्पितान्तरो योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित्
मोहजालमपहाय सोऽमृतं याति तत्पदमनामयं शिवम् ९२

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां
वेदाध्ययनादिक्रमनियमो नाम चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः

व्यास उवाच
वेदं वेदौ तथा वेदान्विद्याद्वा चतुरो द्विजाः
अधीत्य चाभिगम्यार्थं ततः स्नायाद्द्विजोत्तमाः १
गुरवे तु घनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया
चीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः स्नातुमर्हति २
वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्वासस्तथोत्तरम्
यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् ३
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ
रौक्मे च कुण्डले धार्ये व्युप्तकेशनखः शुचिः ४

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्
अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात्स्रजम् ५
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः
न जीर्णमलवद्वासा भवेद्वै विभवे सति ६
न रक्तमुल्बणं चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम्
नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके च प्रयोजयेत् ७
उपवीतमलङ्कारं दर्भान्कृष्णाजिनानि च
नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतं च यत् ८
आहरेद्विधिवद्दारान्सदृशानात्मनः शुभान्
रूपलक्षणसंयुक्तान्योनिदोषविवर्जितान् ९
अमातृगोत्रप्रभवामसमानर्षिगोत्रजाम्
आहरेद्ब्राह्मणो भार्यां शीलशौचसमन्विताम् १०
ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोऽभिजायते
वर्जयेत्प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु ११
षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं द्वादशीं च चतुर्दशीम्
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः १२
आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्ञातवेदसम्
व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् १३
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः
अकुर्वाणः पतत्याशु नरकान् याति भीषणान् १४
अभ्यसेत्प्रयतो वेदं महायज्ञांश्च भावयेत्
कुर्याद् गृह्याणि कर्माणि संध्योपासनमेव च १५
सख्यं समाधिकैः कुर्यादर्चयेदीश्वरं सदा
दैवतान्यधिगच्छेत कुर्याद्भार्याभिपोषणम् १६
न धर्मं ख्यापयेद्विद्वान्न पापं गूहयेदपि

कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूतानुकम्पनम् १७
वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च
वेदवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरेद्विहरेत्सदा १८
श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः
तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कुत्रचित् १९
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः
तेन यायात्सतां तेन मार्गं गच्छंस्तरिष्यति २०
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान्
सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते २१
संध्यास्नानपरो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः
अनसूयी मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रेत्य वर्धते २२
वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः
सावित्रीजापनिरतः श्राद्धकृन्मुच्यते गृही २३
मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः
दान्ता यज्वा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते २४
त्रिवर्गसेवी सततं देवतानां च पूजनम्
कुर्यादहरहर्नित्यं नमस्येत्प्रयतः सुरान् २५
विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः
गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् २६
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् २७
एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः
यथाशक्तिं चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् २८
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम्
गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नात्र कार्या विचारणा २९

विगर्हातिक्रमाक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम्
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां मर्षणं क्षमा ३०
स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात्
दयेति मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य साधनम् ३१
चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः
विज्ञानमिति तद्विद्याद्येन धर्मो विवर्धते ३२
अधीत्य विधिवद्वेदानर्थं चैवोपलभ्य तु
धर्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ३३
सत्येन लोकाञ्जयति सत्यं तत्परमं पदम्
यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ३४
दमः शरीरोपरमः शमः प्रज्ञाप्रिसादजः
अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति ३५
यया स देवो भगवान्विद्यया वेद्यते परः
साक्षाद्देवो महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ३६
तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधनः शुचिः
महायज्ञपरो विद्वान् लभते तत्त्वमुत्तमम् ३७
धर्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत्
न च देहं विना रुद्रः पुरुषो विद्यते परः ३८
नित्यं धर्मार्थकामेषु युज्येत नियतो द्विजः
न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ३९
सीदन्नपि हि धर्मेण न त्वधर्मं समाचरेत्
धर्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ४०
भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः
न वेददेवतां निन्दां कुर्यात्तैश्च न संवदेत् ४१
यस्त्विमं नियतं विप्रो धर्माध्यायं पठेच्छुचिः

अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ४२
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां धर्माध्यायो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः १५

षोडशोऽध्यायः

व्यास उवाच
न हिंस्यात्सर्वभूतानि नानृतं वा वदेत्क्वचित्
नाहितं नाप्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यात्कथञ्चन १
तृणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा
परस्यापहरञ्जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते २
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात्पतितादपि
न चान्यस्मादशक्तश्चेन्निन्दितान्वर्जयेद्बुधः ३
नित्यं याचनको न स्यात्पुनस्तं नैव याचयेत्
प्राणानपहरत्येष याचकस्तस्य दुर्मतिः ४
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः
ब्रह्मस्वं वा नापहरेदापद्यपि कदाचन ५
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते
देवस्वं चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ६
पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूले तृणे फले
अदत्तादानमस्तेयं मनुः प्राह प्रजापतिः ७
ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवार्चनविधौ द्विजैः
नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ८
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेद्बुधः
धर्मार्थं केवलं विप्रा ह्यन्यथा पतितो भवेत् ९
तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः

क्षुधार्तैर्नान्यथा विप्रा धर्मविद्भिरिति स्थितिः १०
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रलम्भनम् ११
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गह्यते ब्रह्मवादिभिः
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति १२
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेन यो वृत्तिमुपजीवति
स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्यग्योनौ च जायते १३
बैडालव्रतिनः पापा लोके धर्मविनाशकाः
सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्फलम् १४
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वामाचारांस्तथैव च
पञ्चरात्रान्पाशुपतान्वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् १५
वेदनिन्दारतान्मर्त्यान्देवनिन्दारतांस्तथा
द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् १६
याजनं योनिसंबन्धं सहवासं च भाषणम्
कुर्वाणः पतते जन्तुस्तस्माद्यत्नेन वर्जयेत् १७
देवद्रोहाद् गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः
ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात्कोटिगुणाधिकः १८
गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृष्या राजोपसेवया
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः १९
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च २०
अनृतात्पारदार्याच्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणात्
अश्रौतधर्मचरणात्क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् २१
अश्रोत्रियेषु वै दानाद्वृषलेषु तथैव च
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् २२

नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्
न शूद्रराज्ये निवसेन्न पाषराडजनैर्वृते २३
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम्
मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद्द्विजः २४
कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः
पुरायाश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्द्विजः २५
अर्धक्रोशान्नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः
नान्यत्र निवसेत्पुरायं नान्त्यजग्रामसन्निधौ २६
न संवसेच्च पतितैर्न चराडालैर्न पुक्कशैः
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः २७
एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाराडपक्वान्नमिश्रणम्
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् २८
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च
एकादशैते निर्दिष्टा दोषाः सङ्करसंज्ञिताः २९
समीपे वाप्यवस्थानात्पापं संक्रमते नृणाम्
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सङ्करं वर्जयेद्बुधः ३०
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम्
भस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ३१
अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः
द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ३२
न कुर्याच्छुष्कवैराणि विवादं चैव पैशुनम्
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्
न संवसेत्सूतकिना न कञ्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ३३
न सूर्यपरिवेशं वा नेन्द्रचापं शवाग्निकम्
परस्मै कथयेद्विद्वाञ्छशिनं वा कदाचन ३४

न कुर्याद्बहुभिः सार्धं विवादं बन्धुभिस्तथा
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ३५
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत्
नोदक्यामभिभाषेत नाशुचिं वा द्विजोत्तमः ३६
न देवगुरुविप्राणां दीयमानं तु वारयेत्
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत्
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ३७
यस्तु देवानृषीन्विप्रान्वेदान्वा निन्दति द्विजः
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः ३८
निन्दयेद्वै गुरून् देवान्वेदं वा सोपवृंहणम्
कल्पकोटिशतं साग्रं रौरवे पच्यते नरः ३९
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात्किञ्चिदुत्तरम्
कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैतानवलोकयेत् ४०
वर्जयेद्वै रहस्यञ्च परेषां गूहयेद्बुधः
विवादं स्वजनैः सार्धं न कुर्याद्वै कदाचन ४१
न पापं पापिनं ब्रूयादपापं वा द्विजात्तमम्
सत्येन तुल्यदोषः स्यान्मिथ्यादिदोषवान्भवेत् ४२
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात्
तानि पुत्रान्पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् ४३
ब्रह्महत्यासुरापाणे स्तेयगुर्वङ्गनागमे
दृष्टं विशोधनं सद्भिर्नास्ति मिथ्याभिशंसने ४४
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं चानिमित्ततः
नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम्
तिरोहितं वाससा वा नादर्शान्तरगामिनम् ४५
न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन

न च मूत्रं पुरीषं वा न च संस्पृष्टमैथुनम्
नाशुचिः सूर्यसोमादीन्ग्रहानालोकयेद्बुधः ४६
पतितव्यङ्गचराडालानुच्छिष्टान्नावलोकयेत्
नाभिभाषेत च परमुच्छिष्टो वावगुरिठतः ४७
न स्पृशेत्प्रेतसंस्पर्शं न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम्
न तैलोदकयोश्छायां न पत्नीं भोजने सति
नायुक्तबन्धनां गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ४८
नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत मेहनीम्
क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्थां यथासुखम् ४९
नोदके चात्मनो रूपं शुभं वाशुभमेव वा
न लङ्घयेच्च मूत्रं वा नाधितिष्ठेत्कदाचन ५०
न शूद्राय मतिं दद्यात्कृशरं पायसं दधि
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हवि ५१
न चैवास्मै व्रतं दद्यान्न च धर्मं वदेद्बुधः
न च क्रोधवशं गच्छेद्द्वेषं रागं च वर्जयेत् ५२
लोभं दम्भं तथा यत्नादसूयां ज्ञानकुत्सनम्
मानं मोहं तथा क्रोधं द्वेषञ्च परिवर्जयेत् ५३
न कुर्यात्कस्यचित्पीडां सुतं शिष्यं च ताडयेत्
न हीनानुपसेवेत न च तीक्ष्णमतीन् क्वचित् ५४
नात्मानं चावमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत्
न विशिष्टानसत्कुर्यान्नात्मानं वा शपेद्बुधः ५५
न नखैर्विलिखेद्भूमिं गां च संवेशयेन्न हि
न नदीषु नदीं ब्रूयात्पर्वते न च पर्वतान् ५६
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम्
नावगाहेदपो नग्नो वह्निं चापि व्रजेत्पदा ५७

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत्
न शस्त्रसर्पैः क्रीडेत न स्वानि खानि च पृशेत्
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सह व्रजेत् ५८
न पाणिपादवाङ्नेत्र चापल्यं समुपाश्रयेत्
न शिश्नोदरचापल्यं न च श्रवणयोः क्वचित् ५९
न चाङ्गनखवाद्यं वै कुर्यान्नाञ्जलिना पिबेत्
नाभिहन्याज्जलं पद्भ्यां पाणिना वा कदाचन ६०
न शातयेदिष्टकाभिः फलानि न फलेन च
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत नाकर्षेच्च पदासनम् ६१
नखभेदनमास्फोटं छेदनं वा विलेखनम्
कुर्याद्विमर्दनं धीमान्नाकस्मादेव निष्फलम् ६२
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् वृथाचेष्टां च नाचरेत्
न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ६३
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः
न लौकिकैस्तवैर्देवांस्तोषयेद्बेषजैरपि ६४
नाक्षैः क्रीडेन्न धावेत नाप्सु विण्मूत्रमाचरेत्
नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ६५
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत्
न दन्तैर्नखरोमाणि छिन्द्यात्सुप्तं न बोधयेत् ६६
न बालातपमासेवेत्प्रेतधूमं विवर्जयेत्
नैकः सुप्याच्छून्यगेहे स्वयं नोपानहौ हरेत् ६७
नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत्
न पादक्षालनं कुर्यात्पादेनैव कदाचन ६८
नाग्नौ प्रतापयेत्पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः
नाभिप्रतारयेद्देवं ब्राह्मणान्गामथापि वा

वाय्वग्निगुरुविप्रान्वा सूर्यं वा शशिनं प्रति ६९
अशुद्धः शयनं यानं स्वाध्यायं स्नानभोजनम्
बहिर्निष्क्रमणं चैव न कुर्वीत कथञ्चन ७०
स्वप्नमध्ययनं यानमुच्चारं भोजनं गतिम्
उभयोः संध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने तु विवर्जयेत् ७१
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान्
न चैवान्नं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ७२
नाशुद्धोऽग्निं परिचरेन्न देवान्कीर्तयेदृषीन्
नावगाहेदगाधाम्बु धारयेन्नाग्निमेकतः ७३
न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम्
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ७४
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा
व्यतिक्रमेन्न स्रवन्तीं नाप्सु मैथुनमाचरेत्
चैत्यं वृक्षं न वै छिन्द्यान्नाप्सु ष्ठीवनमुत्सृजेत् ७५
नास्थिभस्मकपालानि न केशान्न च कण्टकान्
तुषाङ्गारकरीषं वा नाधितिष्ठेत्कदाचन ७६
न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान्नोपदध्यादधः क्वचित्
न चैनं पादतः कुर्यान्मुखेन न धमेद्बुधः ७७
न कूपमवरोहेत नाचक्षीताशुचिः क्वचित्
अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ७८
सुहृन्मरणमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान्
अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ७९
न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः
पुण्यस्थानोदकस्नाने सीमान्तं वा कृषेन्न तु ८०
न भिन्द्यात्पूर्वसमयं सत्योपेतं कदाचन

परस्परं पशून्व्यालान्पक्षिणो नैव योधयेत् ८१
परबाधां न कुर्वीत जलवातातपादिभिः
कारयित्वा स्वकर्माणि कारून्पश्चान्न वञ्चयेत्
सायंप्रातर्गृहद्वारान्भिक्षार्थं नावघाटयेत् ८२
बहिर्माल्यं बहिर्गन्धं भार्यया सह भोजनम्
विसृज्य वाटं कुद्वारप्रवेशं च विवर्जयेत् ८३
न खादन्ब्राह्मणस्तिष्ठेन्न जल्पेद्वा हसन्बुधः
स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् ८४
न पक्षकेणोपधमेन्न शूर्पेण न पाणिना
मुखेनैव धमेदग्निं मुखादग्निरजायत ८५
परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद्बुधः
नैकश्चरेत्सभां विप्रः समवायं च वर्जयेत् ८६
न देवायतनं गच्छेत्कदाचिच्चाप्रदक्षिणम्
न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ८७
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह
न व्याधिदूषितैर्वापि न शूद्रैः पतितैन वा ८८
नोपानद्वर्जितोऽध्वानं जलादिरहितस्तथा
न रात्रौ नारिणा सार्धं न विना च कमण्डलुम्
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत्क्वचित् ८९
न वत्स्यन्तीं विनतामतिक्रामेद्द्विजोत्तमाः
न निन्देद्योगिनः सिद्धान्व्रतिनो वा यतींस्तथा ९०
देवतायतने प्राज्ञो न देवानां च सन्निधौ
नाक्रामेत्कामतश्छायां ब्राह्मणानां गवामपि ९१
स्वां तु नाक्रमयेच्छायां पतिताद्यैर्न रोगिभिः
नाङ्गारभस्मकेशादिष्वधितिष्ठेत्कदाचन ९२

वर्जयेन्मार्जनीरेणुं स्नानवस्त्रघटोदकम्
न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयं च पिबेद्द्विजाः ९३
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे
व्यासगीतायामाश्रमाचारनियमधर्मो नाम षोडशोऽध्यायः १६

सप्तदशोऽध्यायः

व्यास उवाच
नाद्याच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि कामतः
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि १
षण्मासान्यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्
जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते २
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ३
राजान्नं नर्तकान्नं च तक्ष्णोऽन्नं चर्मकारिणः
गणान्नं गणिकान्नं च षडन्नानि च वर्जयेत् ४
च क्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनां तथा
गान्धर्वलोहकारान्नं सूतकान्नं च वर्जयेत् ५
कुलालचित्रकर्मान्नं वार्धुषेः पतितस्य च
पौनर्भवच्छत्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि ६
सुवर्णकारशैलूषव्याधबद्धातुरस्य च
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ७
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च
सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ८
भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे
उच्छिष्टस्य कदर्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ९

अपङ्क्त्यन्नश्च सङ्घान्नं शस्त्रजीवस्य चैव हि
क्लीवसन्यासिनोश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि
भीतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिक्षुतम् १०
ब्रह्मद्विषः पापरुचेः श्राद्धान्नं सूतकस्य च
वृथापाकस्य चैवान्नं शठान्नं श्वशुरस्य च ११
अप्रजानां तु नारीणां भृतकस्य तथैव च
कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा १२
शौण्डान्नं घाण्टिकान्नं च भिषजामन्नमेव च
विद्धप्रजननस्यान्नं परिवेत्रन्नमेव च १३
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः
अवज्ञातश्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम्
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितम् १४
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्ने व्यवस्थितम्
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्विषम् १५
आर्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दाशनापितौ
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् १६
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्मक एव च
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः १७
पायसं स्नेहपक्वं यद् गोरसश्चैव सक्तवः
पिण्याकं चैव तैलं च शूद्राद् ग्राह्यं द्विजातिभिः १८
वृन्ताकं नालिकाशाकं कुसुम्भाश्मन्तकं तथा
पलाण्डं लशुनं शुक्तं निर्यासं चैव वर्जयेत् १९
छत्राकं विड्वराहं च शेलुं पीयूषमेव च
विलयं सुमुखं चैव करकाणि च वर्जयेत् २०
गृञ्जनं किंशुकं चैव कक्कुटञ्च तथैव च

उदुम्बरमलाबुं च जग्ध्वा पतति वै द्विजः २१
वृथाकृशरसंयावौ पायसापूपमेव च
अनुपाकृतमांसं च देवान्नानि हवींषि च २२
यवागूं मातुलुङ्गं च मत्स्यानप्यनुपाकृतान्
नीपं कपित्थं प्लक्षं च प्रयत्नेन विवर्जयेत् २३
पिण्याकं चोद्धृतस्नेहं दिवाधानास्तथैव च
रात्रौ च तिलसंबद्धं प्रयत्नेन दधि त्यजेत् २४
नाश्नीयात्पयसा तक्रं न बीजान्युपजीवयेत्
क्रियादुष्टं भावदुष्टमसत्सङ्गं विवर्जयेत् २५
केशकीटावपन्नं च स्वभूर्लेखं च नित्यशः
श्वाघ्रातं च पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितं तथा २६
उदक्यया च पतितैर्गवा चाघ्रातमेव च
अनर्चितं पर्युषितं पर्याभ्रान्तं च नित्यशः २७
काककुक्कुटसंस्पृष्टं कृमिभिश्चैव संयुतम्
मनुष्यैरप्यवघ्रातं कुष्ठिना स्पृष्टमेव च २८
न रजस्वलया दत्तं न पुंश्चल्या सरोषकम्
मलवद्वाससा चापि परया नोपयोजयेत् २९
विवत्सायाश्च गोः क्षीरमौष्ट्रं वा निर्दशस्य च
आविकं सन्धिनीक्षीरमपेयं मनुरब्रवीत् ३०
बलाकं हंसदात्यूहं कलविङ्कं शुकं तथा
तथा कुररवल्लूरं जालपादं च कोकिलम् ३१
चाषं च खञ्जरीटं च श्येनं गृध्रं तथैव च
उलूकं चक्रवाकं च भासं पारावतं तथा
कपोतं टिट्टिभं चैव ग्रामकुक्कुटमेव च ३२
सिंहं व्याघ्रं च मार्जारं श्वानं शूकरमेव च

शृगालं मर्कटं चैव गर्दभं च न भक्षयेत् ३३
न भक्षयेत्सर्वमृगान्नान्यान्वनचरान् द्विजान्
जलेचरान्स्थलचरान्प्राणिनश्चेति धारणा ३४
गोधा कूर्मः शशः खड्गी शल्लकी चेति सत्तमाः
भक्ष्याः पञ्चनखा नित्यं मनुराह प्रिजापतिः ३५
मत्स्यान्सशल्कान्भुञ्जीयान्मांसं रौरवमेव च
निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तु नान्यथा ३६
मयूरं तित्तिरिं चैव कपिञ्जलकमेव च
वाध्रीणसं वर्त्तकं च भक्ष्यानाह प्रजापतिः ३७
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च तथा पाठीनरोहितौ
मत्स्येष्वेते समुद्दिष्टा भक्षणीया मुनीश्वराः ३८
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसं च द्विजकाम्यया
यथाविधि नियुक्तं च प्राणानामपि चात्यये ३९
भक्षयेन्नैव मांसानि शेषभोजी न लिप्यते
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ४०
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत्
यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान्व्रजेत् ४१
अदेयं वाप्यपेयं च तथैवास्पृश्यमेव च
द्विजातीनामनालोक्यं नित्यं मद्यमिति स्थितिः ४२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत्
पीत्वा पतति कर्मभ्यो न संभाष्यो भवेद्द्विजैः ४३
भक्षयित्वा ह्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः
नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न व्रजत्यधः ४४
तस्मात्परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः
अपेयानि च विप्रा वै तथा चेद्याति रौरवम् ४५

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
अहन्यहनि कर्तव्यं ब्राह्मणानां महामुने
तदाचक्ष्वाखिलं कर्म येन मुच्येत बन्धनात् १
व्यास उवाच
वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं गदतो मम
अहन्यहनि कर्तव्यं ब्राह्मणानां क्रमाद्विधिम् २
ब्राह्मे मुहूर्ते तूत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत्
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायेत मनसेश्वरम् ३
उषः कालेऽथ संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ४
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ५
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत्
ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ६
मुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि
ततो नैवाचरेत्कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ७
अलक्ष्मीः कालकर्णी दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ८
न च स्नानं विना पुंसां पावनं कर्मसु स्मृतम्
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात्स्नानं समाचरेत् ९
अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते

आर्द्रेण वाससा वाथ मार्जनं पावनं स्मृतम् १०
असामर्थ्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत्
ब्रह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः ११
ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च
वारुणं यौगिकं यच्च षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् १२
ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः
आग्नेयं भस्मनापादमस्तकादेहधूलनम् १३
गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं स्नानमुत्तमम्
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते १४
वारुणं चावगाहस्तु मानसं स्वात्मवेदनम्
यौगिकं स्नानामाख्यातं योगे विश्वादिचिन्तनम् १५
आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः
मनःशुद्धिकरं पुंसां नित्यं तत्स्नानमाचरेत् १६
शक्तश्चेद्वारुणं विद्वान्प्राजापत्यं तथैव च
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः १७
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत्
मध्याङ्गुलिसमस्थौल्यं द्वादशाङ्गुलसस्मितम् १८
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण तु धावयेत्
क्षीरवृक्षसमुद्भूतं मालतीसंभवं शुभम्
अपामार्गं च विल्वं च करवीरं विशेषतः १९
वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैकं यथोदितम्
परिहृत्य दिनं पापं भक्षयेद्वै विधानवित् २०
नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्यग्रेण धारयेत्
प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे समाहितः २१
स्नात्वा संतर्पयेद्देवानृषीन्पितृगणांस्तथा

आचम्य मन्त्रवन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः २२
संमार्ज्य मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकबिन्दुभिः
आपोहिष्ठाव्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः शुभैः २३
ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम्
जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः २४
प्राक्कूलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्संध्यामिति स्मृतिः २५
या संध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता हि निष्कला
ऐश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा २६
ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः
प्राङ्मुखः सततं विप्रः संध्योपासनमाचरेत् २७
संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु
यदन्यत्कुरुते किञ्चिन्न तस्य फलमाप्नुयात् २८
अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः
उपास्य विधिवत्संध्यां प्राप्ताः पूर्वे परां गतिम् २९
योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः
विहाय संध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ३०
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संध्योपासनमाचरेत्
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ३१
सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम्
सावित्ररिं वै जपेद्विद्वान्प्राङ्मुखः प्रयतःस्थितः ३२
अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः
मन्त्रस्तु विविधैः सौरैर्ऋग्यजुः सामसंभवैः ३३
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम्
कुर्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना तेनैव मन्त्रतः ३४

ओं खखोल्काय शान्ताय कारणत्रयहेतवे
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे
नमस्ते घृणिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ३५
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम्
भूर्भुवः स्वस्त्वमोङ्कारः शर्वो रुद्रः सनातनः
पुरुषः सन्महोऽतस्थं प्रणमामि कपर्दिनम् ३६
त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत्सूयते च यत्
नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ३७
प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च
नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः ३८
हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः
अम्बिकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः ३९
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ४०
नमोऽपहाय ते नित्यमादित्याय नमोऽस्तु ते
नमस्ते वज्रहस्ताय त्र्यम्बकाय नमो नमः ४१
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं परमेश्वरम्
हिरण्मयं गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ४२
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परामृतम्
विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ४३
नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने
उग्राय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ४४
एतद्वै सूर्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम्
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ४५
इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय द्विजातये

प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ४६
सर्वपापप्रशमनं वेदसारसमुद्भवम्
ब्राह्मणानां हितं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम् ४७
अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि
प्रज्वाल्य विह्निं विधिवज्जुहुयाज्ञातवेदसम् ४८
ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहोदरः
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ४९
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरः शुचिः
अनन्यमनसा नित्यं जुहुयात्संयतेन्द्रियः ५०
विना दर्भेण यत्कर्म विना सूत्रेण वा पुनः
राक्षसं तद्भवेत्सर्वं नामुत्रेह फलप्रदम् ५१
दैवतानि नमस्कुर्यादुयहारान्निवेदयेत्
दद्यात्पुष्पादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत् ५२
गुरुं चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत्
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ५३
जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वै विचारयेत्
अवेक्षेताथ शास्त्रेण धर्मादीनि द्विजोत्तमाः
वैदिकांश्चैव निगमान्वेदाङ्गानि च सर्वशः ५४
उपेयादीश्वरं वाथ योगक्षेमप्रसिद्धये
साधयेद्विविधानर्थान्कुटुम्बार्थे द्विजोत्तमः ५५
ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत्
पुष्पाक्षतान्कुशतिलान्गोशकृच्छुद्धमेव च ५६
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्त्रवणेषु च ५७
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्वै कदाचन

पञ्चपिण्डान्समुद्धृत्य स्नायाद्वासंभवे पुनः ५८
मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि
अधस्तु तिसृभिः कायं पादौ षड्भिस्तथैव च ५९
मृत्तिका च समुद्दिष्टा सार्द्रामलकमात्रिका
गोमयस्य प्रमाणं तत्तेनाङ्गं लेपयेत्पुनः ६०
लेपयित्वा तीरसंस्थं तल्लिङ्गैरेव मन्त्रतः
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः ६१
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तल्लिङ्गैर्वारुणैः शुभैः
भावपूतस्तदव्यक्तं ध्यायेद्वै विष्णुमव्ययम् ६२
आपो नारायणाद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ६३
प्रेक्ष्या सोंकारमादित्यं त्रिर्निमज्जेज्जलाशये
आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ६४
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ६५
द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येद्व्याहृतिंप्रणवान्विताम्
सावित्रीं वा जपेद्विद्वांस्तथा चैवाघमर्षणम् ६६
ततः संमार्जनं कार्यमापो हिष्ठा मयो भुवः
इदमापः प्रवहत व्याहृतिभिस्तथैव च ६७
तथाभिमन्त्र्य तत्तोयमापोहिष्ठादिभिस्त्रिकैः
अन्तर्जलगतो मग्नो जपेत्त्रिरघमर्षणम् ६८
द्रुपदां वाथ सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम्
आवर्तयेच्च प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम् ६९
द्रुपदादिव यो मन्त्रो यजुर्वेदे प्रतिष्ठितः
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ७०

अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्जने कृते
विन्यस्य मूर्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ७१
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ७२
अथोपतिष्ठेदादित्यमूद्ध्वं पुष्पाक्षतान्वितम्
प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमूद्ध्वं यस्तमसः परः ७३
उदुत्यं चित्रमित्येते तच्चक्षुरिति मन्त्रतः
हंसः शुचिषदेतेन सावित्र्या च विशेषतः ७४
अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः
सावित्रीं वै जपेत्पश्चात्परमाञ्च चतुष्पदाम् ७५
परंब्रह्मस्वरूपां तां जपयज्ञः स वै स्मृतः
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च
शतरुद्रियमाथर्वशिरः सौरांश्च शक्तितः ७६
प्राक्कूलेषु समासीनः कुशेषु प्राङ्मुखः शुचिः
तिष्ठंश्च वीक्षमाणोऽर्कं जप्यं कुर्यात्समाहितः ७७
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः
कर्तव्या त्वक्षमाला स्यादुत्तरादुत्तमा स्मृता ७८
जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ७९
गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः
एकान्तेषु शुचौ देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ८०
चण्डालाशौचिपतितान्दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत्
तैरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव पुनर्जपेत् ८१
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत्
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने

सौरान्मन्त्राञ्छक्तितो वै पावमानीस्तु कामतः ८२
यदि स्यात्क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत्
अन्यथा तु शुचौ देशे दर्भेषु सुसमाहितः ८३
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य ततः क्षितौ
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत् ८४
ततः संतर्पयेद्देवानृषीन्पितृगणांस्तथा
आदावोङ्कारमुच्चार्य नामान्ते तर्पयामि वः ८५
देवान्ब्रह्मैऋर्षींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः
तिलोदकैः पितृन्भक्त्या स्वगृह्योक्तविधानतः ८६
देवर्षीं स्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितृन् ८७
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे
प्राचीनावीति पित्र्ये तु स्वेन तीर्थेन भावितः ८८
निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु समाचम्य च वाग्यतः
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान्पुष्पैः पत्रैरथाम्बुभिः ८९
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम्
अन्यांश्चाभिमतान्देवान्भक्त्या चाक्रोधनो नरः ९०
प्रदद्याद्वाथ पुष्पाणि सूक्तेन पौरुषेण तु
आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ९१
ध्यात्वा प्रणवपूर्वं वै दैवतानि समाहितः
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेद्वै पृथक् पृथक् ९२
न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ९३
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण तु
न ताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषुक्तश्चतुर्ष्वपि ९४
निवेदयेच्च स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि

तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ९५
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम्
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ९६
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवा पुनः
ईशानेनाथवा रुद्रैस्त्र्यम्बकेन समाहितः ९७
पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम्
उक्त्वा नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा जपेत् ९८
नमस्कुर्यान्महादेवं तं मृत्युञ्जयमीश्वरम्
निवेदयीत स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ९९
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात्पञ्च ब्रह्माणि वै जपन्
ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम् १००
अथावलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा
कुर्वन्पञ्च महायज्ञान्गृहं गत्वा समाहितः १०१
देवयज्ञं पितृयज्ञं भूतयज्ञं तथैव च
मानुषं ब्रह्मयज्ञं च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते १०२
यदि स्यात्तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् १०३
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव च
कुशपुञ्जे समासीनः कुशपाणिः समाहितः १०४
शालाग्नौ लौकिके वाथ जले भूम्यामथापि वा
वैश्वदेवश्च कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः १०५
यदि स्याल्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र हूयते
शालाग्नौ तत्र देवान्नं विधिरेष सनातनः १०६
देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्
भूतयज्ञः स विज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् १०७

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितादिभ्य एव च
दद्याद्भूमौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्यो द्विजसत्तमाः १०८
सायं चान्नस्य सिद्धस्य पत्नयमन्त्रं बलिं हरेत्
भूतयज्ञस्त्वयं नित्यं सायं प्रातर्यथाविधि १०९
एकं तु भोजयेद्विप्रं पितॄनुद्दिश्य सत्तमम्
नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः ११०
उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् १११
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्चयेद्द्विजः
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वगृहं ततः ११२
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ११३
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तत्स्याच्चतुर्गुणम्
पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते ११४
गोदोहकालमात्रं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम्
अभ्यागतान्यथाशक्ति पूजयेदतिथीन् सदा ११५
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे
दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जितः ११६
सर्वेषामप्यलाभे हि त्वन्नं गोभ्यो निवेदयेत्
भुञ्जीत बन्धुभिः सार्धं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ११७
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान्द्विजोत्तमाः
भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं सगच्छति ११८
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः
नाशयन्त्याशु पापानि देवताभ्यर्चनं तथा ११९

यो मोहादथवाज्ञानादकृत्वा देवतार्चनम्
भुङ्क्ते स याति नरकं शूकरेष्वभिजायते १२०
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः
भुञ्जीत स्वजनैः सार्धं स याति परमां गतिम् १२१
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां ब्राह्मणानां
नित्यक्रियाविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः १८

एकोनविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा
आसीनः स्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय च १
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः २
पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय च
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ३
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ
आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पञ्चार्द्रां भोजनं चरेत् ४
महाव्यहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशानक्रियां चरेत् ५
स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणायाद्याहुतिं ततः
अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ६
उदानाय ततः कुर्यात्समानायेति पञ्चमीम्
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः ७
शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यंजनैर्युतम्
ध्यात्वा तन्मनसा देवानात्मानं वै प्रजापतिम् ८

अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिबेत्
आचान्तः पुनराचामेदयं गौरिति मन्त्रतः ९
द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य सर्वपापप्रणाशनीम्
प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेदुदरं ततः १०
आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण पादाङ्गुष्ठेऽथ दक्षिणे
निस्त्रावयेद्धस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ११
कृतानुमन्त्रणं कुर्यात्सन्ध्यामिति मन्त्रतः
अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणेति हि १२
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः स्मृतः परः
योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति ब्रह्मणः क्षयम् १३
यज्ञोपवीती भुञ्जीत स्रग्गन्धालङ्कृतः शुचिः
सायंप्रातर्नान्तरा वै संध्यायां तु विशेषतः १४
नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं प्रतिसायं शशिग्रहात्
ग्रहकाले च चाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः १५
मुक्ते शशिनि चाश्नीयाद्यदि न स्यान्महानिशा
अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद्दृष्ट्वा परेऽहनि १६
नाश्नीयात्प्रेक्षमाणानामप्रदाय च दुर्मतिः
यज्ञावशिष्टमद्याद्वा न क्रुद्धो नान्यमानसः १७
आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम्
वृत्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् १८
यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यच्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् १९
नार्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक्
न च भिन्नासनगतो न यानसंस्थितोऽपि वा २०
न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु

नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्धानं स्पृशेदपि २१
न ब्रह्म कीर्तयेच्चापि न निःशेषं न भार्यया
नान्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु २२
नैकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न यानशयनस्थितः
न पादुकाधिष्ठितो वा न हसन्विलपन्नपि २३
भुक्त्वा वै सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्
इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थानुपवृंहयेत् २४
ततः संध्यामुपासीत पूर्वोक्तविधिना शुचिः
आसीनस्तु जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमां प्रति २५
न तिष्ठति तु यः पुर्वां नापि संध्यां तु पश्चिमाम्
स शूद्रेण समो लोके सर्वकर्मविवर्जितः २६
हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा यज्ञावशिष्टकम्
सभृत्यबान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि २७
नोत्तराभिमुखः स्वप्यात्पश्चिमाभिमुखो न च
न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित् २८
न शीर्णायां तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि
नानुवंशे न पालाशे शयने वा कदाचन २९
इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि वै मया
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ३०
नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः
स याति नरकान्घोरान्काकयोनौ च जायते ३१
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाश्रमविधिं स्वकम्
तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ३२

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां
भोजनादिनियमविधिर्नाम एकोनविंशोऽध्यायः

विंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
अथ श्राद्धममावास्यां प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमैः
पिण्डान्वाहार्यकं भक्त्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् १
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते
अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिषेण च २
प्रतिपत्प्रभृति ह्यन्यास्तिथयः कृष्णपक्षके
चतुर्दशीं वर्जयित्वा प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तराः ३
अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु
तिस्रस्तास्त्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ४
त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः
शस्यापाकः श्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ५
नैमित्तिकं तु कर्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः
बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ६
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम् ७
संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि
नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषतः ८
स्वर्गं च लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः
अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसम् ९
रौद्राणां कर्मणां सिद्धिमार्द्रायां शौर्यमेव च
पुनर्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्ये तथैव च १०
सर्वान्कामांस्तथा सार्पे पित्र्ये सौभाग्यमेव च
आर्यम्णे तु धनं विन्द्यात्फल्गुन्यां पापनाशनम् ११
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायां च बहून्सुतान्

वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकम् १२
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च
मूले कृषिं लभेद्यानं सिद्धिमाप्नोति श्राद्धतः १३
सर्वान्कामान्वैश्वदेवे श्रैष्ठ्यं तु श्रवणे पुनः
धनिष्ठायां तथा कामानम्बुपे च परं बलम् १४
अजैकपादे कुप्यं स्यादहिर्बुध्ने गृहं शुभम्
रेवत्यां बहवो गावो ह्यश्विन्यां तुरगांस्तथा
याम्ये तु जीवितन्तु स्याद्यदि श्राद्धं प्रयच्छति १५
आदित्यवारेऽन्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च
कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान्कामान्बुधस्य तु १६
विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः
शनैश्चरे लभेदायुः प्रतिपत्सु सुतान्शुभान् १७
कन्याकां वै द्वितीयायां तृतीयायां तु वेदिनः
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् १८
षष्ठ्यां धृतं कृषिं चापि सप्तम्यां च धनं नरः
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा १९
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् २०
द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः
पञ्चदश्यां सर्वकामान् प्राप्नोति श्राद्धदः सदा २१
तस्माच्छ्राद्धं न कर्तव्यं चतुर्दश्यां द्विजातिभिः
शस्त्रेण तु हतानां तु श्राद्धं तत्र प्रकल्पयेत् २२
द्रव्यब्राह्मणसंपत्तौ न कालनियमः कृतः
तस्माद्भोगापवर्गार्थं श्राद्धं कुर्युर्द्विजातयः २३

कर्मारम्भेषु सर्वेषु कुर्यादभ्युदयं पुनः
पुत्रजन्मादिषु श्राद्धं पार्वणं पर्वसु स्मृतम् २४
अहन्यहनि नित्यं स्यात्काम्यं नैमित्तिकं पुनः
एकोद्दिष्टादि विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धं तु पार्वणम् २५
एतत्पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्तितम्
यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत्प्रयत्नेन पालयेत् २६
शुद्धये सप्तमं श्राद्धं ब्रह्मणा परिभाषितम्
दैविकं चाष्टमं श्राद्धं यत्कृत्वा मुच्यते भयात् २७
संध्यारात्रौ न कर्तव्यं राहोरन्यत्र दर्शनात्
देशानां तु विशेषेण भवेत्पुण्यमनन्तकम् २८
गङ्गायामक्षयं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके
गायन्ति पितरो गाथां कीर्तयन्ति मनीषिणः २९
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेद् ३०
गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत्
तारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम् ३१
वराहपर्वते चैव गयायां च विशेषतः
वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ३२
गङ्गाद्वारे प्रभासे तु विल्वके नीलपर्वते
कुरुक्षेत्रे च कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे महालये ३३
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च
सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ३४
नर्मदायां कुशावर्ते श्रीशैले भद्रकर्णके
वेत्रवत्यां विपाशायां गोदावर्यां विशेषतः ३५
एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च

नदीनां चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ३६
व्रीहिभिश्च यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा
श्यामाकैश्च शुभैः शानैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः
गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन् ३७
आम्रान्पाने रतानिक्षून्मृद्वीकांश्च सदाडिमान्
विदारीश्च भरुण्डांश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् ३८
लाजान्मधुयुतान्दद्याच्छक्तून्शर्करया सह
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटककशेरुकान् ३९
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ४०
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ४१
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ४२
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन तु
वाद्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ४३
कालशाकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु
आनन्त्यायव कल्पयन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ४४
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वै द्विजः
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन तदस्याक्षयमुच्यते ४५
पिप्पलीं क्रमुकं चैव तथा चैव मसूरकम्
कूष्माण्डालाबुवार्ताकभूस्तृणं स्वरसं तथा ४६
कुसुम्भं पिण्डमूलं वै तण्डुलीयकमेव च
राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषाजं विवर्जयेत् ४७
कोद्रवान्कोविदारांश्चपालक्यां मरिचांस्तथा

वर्जयेत्सर्वयत्नेन श्राद्धकाले द्विजोत्तमः ४८

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां श्राद्धकल्पे विंशोऽध्यायः

एकविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
स्नात्वा यथोक्तं संतर्प्य पितॄंश्चन्द्रक्षये द्विजः
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्सौम्यमनाः शुचिः १
पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदानानां च स स्मृतः २
ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तचेतसः
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ३
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च
बह्वृचश्च त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्वाथ यो भवेत् ४
त्रिणाचिकेतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामग एव च
अथर्वशिरसोऽध्येता रुद्राध्यायी विशेषतः ५
अग्निहोत्रपरो विद्वान्न्यायविच्च षडङ्गवित्
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ६
ऋषिव्रती ऋषीकश्च तथा द्वादशवार्षिकः
ब्रह्मदेयानुसंतानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ७
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित्
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ८
विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः
महादेवार्चनरतो वैष्णवः पङ्क्तिपावनः ९
अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्रहणस्तथा

सत्री च दाननिरतो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनाः १०
मातापित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी तथा द्विजः
अध्यात्मविन्मुनिर्दान्तो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनः १३
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः
श्रद्धालुः श्राद्धनिरतो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः १४
वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्यपरः सदा
आथर्वणो मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः १५
असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च
असंबन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः १६
भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिम्
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा १७
तदलाभे गृहस्थं तु मुमुक्षुं सङ्गवर्जितम्
सर्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् १८
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते १९
तस्माद्यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम्
भोजयेद्धव्यकव्येषु अलाभादितरान्द्विजान् २०
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः २१
मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यो च भोजयेत् २२
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः
पैशाची दक्षिणाशा हि नेहामुत्र फलप्रदा २३
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् २४

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते २५
यथोषरे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् २६
यावतो ग्रसते पिण्डान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान्स्थूलांस्त्वयोगुडान् २७
अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः
यत्रैते भुञ्जते हव्यं तद्भवेदासुर द्विजाः २८
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम्
स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन २९
शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञो वृषलग्रामयाजकः
वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबन्धवः ३०
दत्तानुयोगो वृत्त्यर्थं पतितान्मनुरब्रवीत्
वेदविक्रयिणो ह्येते श्राद्धादिषु विगर्हिताः ३१
सुतविक्रयिणो ये तु परपूर्वासमुद्भवाः
असमानान्याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्तिताः ३२
असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये
अधीयते तथा वेदान्पतितास्ते प्रकीर्तिताः ३३
बौद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविदो जनाः
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधा ३४
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ३५
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः
मिथ्याश्रमी च ते विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ३६
दुश्चर्मा कुनखी कुष्ठी श्वित्री च श्यावदन्तकः

विद्धप्रजननश्चैव स्तेनः क्लीबोऽथ नास्तिकः ३७
मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधिषूपतिः
आगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः ३८
परिवेत्ता च हिंस्त्रश्च परिवित्तिर्निराकृतिः
पौनर्भवः कुसीदी च तथा नक्षत्रसूचक ३९
गीतवादित्रशीलश्च व्याधितः काण एव च
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णी तथैव च ४०
कन्यादूषी कुण्डगोलावभिशस्तोऽथ देवलः
मित्रध्रुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्यानुवर्तकः ४१
मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च
गोत्रस्पृग्भ्रष्टशौचश्च काण्डस्पृष्टस्तथैव च ४२
अनपत्यः कूटसाक्षी पाचको रङ्गजीवकः
समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ४३
देवनिन्दारतश्चैव वेदनिन्दापरस्तथा
द्विजनिन्दारतश्चवे वर्ज्याः श्राद्धादिकर्मसु ४४
कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः
मित्रध्रुक् कुहकश्चैव विशेषात्पङ्क्तिदूषकाः ४५
सर्वे पुनरभोज्यान्ना न दानार्हाः स्वकर्मसु
ब्रह्महा चाभिशस्ताश्च वर्जनीयाः प्रयत्नतः ४६
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः संध्योपासनवर्जितः
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ४७
अधीतनाशनश्चैव स्नानदानविवर्जितः
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ४८
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान्ये न कुर्वते
निन्दितानाचरन्त्येते वर्ज्याः श्राद्धे प्रयत्नतः ४९

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां श्राद्धकल्पे एकविंशोऽध्यायः

द्वाविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः
संनिमन्त्र्य द्विजान्सर्वान्साधुभिः संनिमन्त्रयेत् १
श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूज्य च
असंभवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् २
तस्य ते पितरः श्रद्धाः श्राद्धकालमुपस्थितम्
अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा संपतन्ति मनोजवाः ३
तैर्ब्राह्मणैः सहाश्नन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः
वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ४
आमन्त्रिताश्च ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते
वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ५
अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः
भारं मैथुनमध्वानं श्राद्धकृद्वर्जयेद्ध्रुवम् ६
आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मै कुरुते क्षणम्
स याति नरकं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ७
आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यं चामन्त्रये द्विजः
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ८
श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनौ च जायते ९
निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः १०

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्याद्वै कलहं द्विजः
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं मलभोजनाः ११
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियातात्मा भवेद्द्विजः
अक्रोधनः शौचपरः कर्ता चैव जितेन्द्रियः १२
श्वोभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान्समाहितः
समूलानाहरेद्वारि दक्षिणाग्रान्सुनिर्मलान् १३
दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विभक्तं शुभलक्षणम्
शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् १४
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव सानुषु
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा १५
पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां नैव निर्वपेत्
स्वामिभिस्तद्विहन्येत मोहाद्यत्क्रियते नरैः १६
अटव्यः पर्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः १७
तिलान्प्रविकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान्
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुद्ध्यत्यजेन तु १८
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमध्यगम्
चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत् १९
ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोमनखान्द्विजान्
अवगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् २०
तैलेनाभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम्
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदैवत्यपूर्वकम् २१
ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः
पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् २२
ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः

प्राङ्मुखान्यासनान्येषां त्रिदर्भोपहितानि च २३
दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्रोक्षितानि तिलोदकैः २४
तेषूपवेशयेदेतानासनं संस्पृशन्नपि
आसध्वमिति संजल्पन्नासीरंस्ते पृथक् पृथक् २५
द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रयश्चोदङ्मुखास्तथा
एकैकं तत्र दैवन्तु पितृमातामहेष्वपि २६
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम्
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् २७
अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम्
श्रुतशीलादिसंपन्नमलक्षणविवर्जितम् २८
उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत्सर्वस्मात्प्रकृतात्ततः
देवतायतने वासो निवेद्यान्यत्प्रवर्तयेत् २९
प्राश्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वै ब्रह्मचारिणे
तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेद्द्विजम् ३०
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः
उपविष्टस्तु यः श्राद्धे कामं तमपि भोजयेत् ३१
अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धं प्रशस्यते
तस्मात्प्रयत्नाच्छ्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजैः ३२
आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः
काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न संशयः ३३
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुक्कशनास्तिकौ
कुक्कुटः शूकराश्वानौ वर्ज्याः श्राद्धेषु दूरतः ३४
बीभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्तं रजस्वलाम्
नीलकाषायवसनपाषण्डांश्च विवर्जयेत् ३५

यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति
तत्सर्वमेव कर्तव्यं वैश्वदैवत्यपूर्वकम् ३६
यथोपविष्टान्सर्वांस्तानलङ्कुर्याद्विभूषणैः
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः ३७
ततस्त्वावाहयेद्देवान्ब्राह्मणानामनुज्ञया
उदङ्मुखो यथान्यायं विश्वेदेवास इत्यृचा ३८
द्वे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने क्षालिते पुनः
शं नो देवी जलं क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ३९
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घं विनिक्षिपेत्
प्रदद्याद् गन्धमाल्यानि धूपादीनि च शक्तितः ४०
अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः
आवाहनं ततः कुर्यादुशन्तस्त्वेत्यृचा बुधः ४१
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः
शं नो देव्योदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा ४२
क्षिप्त्वा चार्घं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वा पुनः
संस्रवांश्च ततः सर्वान्पात्रे कुर्यात्समाहितः
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जपात्रं निधापयेत् ४३
अग्नौ करिष्येत्यादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम्
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवान् ४४
यज्ञोपवीतिना होमः कर्तव्यः कुशपाणिना
प्राचीनावीतिना पित्र्यं वैश्वदेवं तु होमयेत् ४५
दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिचरन्सदा
पितृणां परिचर्यासु पातयेदितरं तथा ४६
सोमाय वै पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन्
अग्नये कव्यवाहाय स्वधेति जुहुयात्ततः ४७

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ४८
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम्
गोमयेनोपलिप्याथ स्थानं कुर्यात्ससैकतम् ४९
मण्डलं चतुरस्त्रं वा दक्षिणाप्रवणं शुभम्
त्रिरुल्लिखेत्तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ५०
ततः संस्तीर्य तत्स्थाने दर्भान्वै दक्षिणाग्रकान्
त्रीन्पिण्डान्निर्वपेत्तत्र हविःशेषात्समाहितः ५१
न्युप्य पिण्डांस्तु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभोजिनाम्
तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिराचम्य शनैरसून्
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवित् ५२
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः
अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ५३
अथ पिण्डाच्च शिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्द्विजान्
मांसान्यपूपान्विविधान्दद्यात्कृशरपायसम् ५४
सूपशाकफलानीक्षून्पयो दधि घृतं मधु
अन्नं चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकम् ५५
यद्यदिष्टं द्विजेन्द्राणां तत्सर्वं विनिवेदयेत्
धान्यांस्तिलांश्च विविधान्शर्करा विविधास्तथा ५६
उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ५७
न भूमौ पातयेज्जानुं न कुप्येन्नानृतं वदेत्
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ५८
क्रोधेनैव च यद्दत्तं यदत्तं त्वरया पुनः
यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ५९

स्विन्नगात्रो न तिष्ठेत सन्निधौ तु द्विजन्मनाम्
न चात्र श्येनकाकादीन्पक्षिणः प्रतिषेधयेत्
तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्ति बुभुक्षवः ६०
न दद्यात्तत्र हस्तेन प्रत्यक्षं लवणं तथा
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रद्धया पुनः ६१
काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा
दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ६२
पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे भोजयद्द्विजान्
स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसा ६३
न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत्
याचिता दापिता दाता नरकान्यान्ति भीषणान् ६४
भुञ्जीरन्वाग्यताः शिष्टा न ब्रूयुः प्राकृतान्गुणान्
तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ६५
नाग्रासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः
बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ६६
न किञ्चिद्वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः
न मांसंस्य निषेधेन न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ६७
यो नाश्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्मणि
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ६८
स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि
इतिहासपुराणानि श्राद्धकल्पांश्च शोभनान् ६९
ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्तेष्वग्रतो विकिरन्भुवि
पृष्ट्वा तदन्नमित्येव तृप्तानाचामयेत्ततः ७०
आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति
स्वधास्त्विति च ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ७१

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत्
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ७२
पित्र्ये स्वदितमित्येव वाक्यं गोष्ठेषु सुश्रितम्
संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ७३
विसृज्य ब्राह्मणांस्तान्वै पितृपूर्वं तु वाग्यतः
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् ७४
दातारो नोऽभिवर्धन्ता वेदाः संततिरेव च
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्विति ७५
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ७६
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिं शेषेण तोषयेत्
ज्ञातिष्वपि चतुर्थेषु स्वान्भृत्यान्भोजयेत्ततः
पश्चात्स्वयं च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ७७
नोद्वासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तं गतो रविः
ब्रह्मचारी भवेतां तु दम्पती रजनीं तु ताम् ७८
दत्त्वा श्राद्धं तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम्
महारौरवमासाद्य कीटयोनिं व्रजेत्पुनः ७९
शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः
स्वाध्यायं च तथाध्वानं कर्ता भोक्ता च वर्जयेत् ८०
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः
महापातकिभिस्तुल्या यान्ति ते नरकान्बहून् ८१
एष वोऽभिहितः सम्यक् श्राद्धकल्पः समासतः
अमेन वर्तयेन्नित्यमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ८२
अनग्निरध्वगो वापि ब्राह्मणो व्यसनान्वितः
आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्वृषलस्तु सदैव हि

आमश्राद्धं यथा कुर्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः
तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ८३
योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्याद्वै शान्तमानसः
व्यपेतकल्मषो नित्यं यतिनां वर्तयेत्पदम् ८४
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्द्विजोत्तमः
आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातनः ८५
अपि मूलैः फलैर्वापि प्रकुर्यान्निर्धनो द्विजः
तिलोदकैस्तर्पयित्वा पितृन्स्नात्वा समाहितः ८६
न जीवत्पितृको दद्याद्धोमान्तं वा विधीयते
येषां वापि पिता दद्यात्तेषां चैके प्रचक्षते ८७
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः
यो यस्य म्रियते तस्मै देयं नान्यस्य तेन तु ८८
भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामं तु भक्तितः
न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ८९
द्व्यामुख्यायणिको दद्याद्बीजिक्षेत्रिकयोः समम्
अधिकारी भवेत्सोऽथ नियोगोत्पादितो यदि ९०
अनियुक्तात्सुतो यश्च शुक्रतो जायते त्विह
प्रदद्याद्बीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ९१
द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्ताभ्यां क्षेत्रिणे वीजिने तथा
कीर्तयेदथ चैवास्मिन्वीजिनं क्षेत्रिणं ततः ९२
मृताहनि तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः
अशौचे स्वे परिक्षीणे काम्यं वै कामतः पुनः ९३
पूर्वाह्णे चैव कर्तव्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना
देववत्सर्वमेव स्याद्यवैः कार्या तिलक्रिया ९४
दर्भाश्च ऋजवः कार्या युग्मान्वै भोजयेद्द्विजान्

नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ९५
मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम्
ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ९६
दैवपूर्वं प्रदद्याद्वै न कुर्यादप्रदक्षिणम्
प्राङ्मुखो निर्वपेत्पिण्डानुपवीती समाहितः ९७
पूर्वं तु मातरः पूज्या भक्त्या वै सगणेश्वराः
स्थण्डिलेषु विचित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ९८
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि
पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं द्विजः ९९
अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं तु निवेशयेत्
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः १००

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां श्राद्धकल्पे
द्वाविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
दशाहं प्राहुराशौचं सपिण्डेषु विपाश्चितः
मृतेषु वापि जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः १
नित्यानि चैव कर्माणि काम्यानि च विशेषतः
न कुर्याद्विहितं किञ्चित्स्वाध्यायं मनसापि च २
शुचीनक्रोधनाञ्छान्ताञ्छालाग्नौ भावयेद्द्विजान्
शुष्कान्नेन फलैर्वापि वैतानान् जुहुयात्तथा ३
न स्पृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्यः समाहरेत्
चतुर्थे पञ्चमे वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः ४
सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति

सूतकं सूतिकां चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः ५
अधीयानस्तथा यज्वा वेदविच्च पिता भवेत्
संस्पृश्याः स्युः सर्व एवैते स्नानान्माता दशाहतः ६
दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमशौचं चातिनिर्गुणे
एकद्वित्रिगुणैर्युक्तश्चतुस्त्र्येकदिनैः शुचिः ७
दशाहात्तु परं सम्यगधीयीत जुहोति च
चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः ८
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च
यथेष्टाचरणस्येह मरणान्तमशौचकम् ९
त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानामशौचकम्
प्राक्संस्कारात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रं ततः परम् १०
ऊनद्विवार्षिके प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते
त्रिरात्रेण शुचिस्त्वन्यो यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणः ११
अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहामिष्यते
जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणौ १२
आ दन्तजननात्सद्य आ चूडादेकरात्रकम्
त्रिरात्रमौपनयनात्सपिण्डानामशौचकम् १३
जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः
मातुश्च सूतकं तत्स्यात्पिता स्यात्स्पृश्य एव च १४
सद्यः शौचं सपिण्डानां कर्तव्यं सोदरस्य तु
ऊर्ध्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः १५
ततोद्ध्र्वं दन्तजननात्सपिण्डानामशौचकम्
एकरात्रं निर्गुणानां चौडादूर्ध्वं त्रिरात्रकम् १६
अदन्तजातमरणं संभवेद्यदि सत्तमाः
एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः १७

व्रतादेशात्सपिण्डानामर्वाक् स्नानं विधीयते
सर्वेषामेव गुणिनामूर्ध्वं तु विषयं पुनः १८
अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद् गर्भसंस्त्रवः
तदा मामसमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम् १९
तत ऊर्ध्वं तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रिकम्
सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः २०
गर्भच्युतादहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे
यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः २१
यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत्
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् २२
मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते
अधवृद्धिमदाशौचमूर्ध्वं चेत्तेन शुध्यति २३
अथ चेत्पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्
अघवृद्धिमदाशौचं तदा पूर्वेण शुध्यति २४
देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च
तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषः समाप्यते २५
अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम्
तथैव मरणे स्नानमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि २६
वेदार्थविद्याधीयानो योऽग्निवान्वृत्तिकार्षतः
सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्वावस्थासु सर्वदा २७
स्त्रीणामसंस्कृतानां तु प्रदानात्परतः सदा
सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात्संस्कारे भर्तुरेव हि २८
अहस्त्वदत्तकन्यानामशौचं मरणं स्मृतम्
ऊनद्विवर्षामरणे सद्यःशौचमुदाहृतम् २९
आ दन्तात्सोदरे सद्य आ चूडादेकरात्रकम्

ग्रा प्रदानात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ३०
मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्
एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि ३१
पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च
एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सब्रह्मचारिणि ३२
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः
गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु त्र्यहं पितुः ३३
परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च
त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्ये स्वभार्यास्वन्यगासु च ३४
ग्राचार्यपुत्रे पत्न्यां च ग्रहोरात्रमुदाहृतम्
एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे श्रोत्रियेऽपि च ३५
त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च
एकाहं च स्वसर्ये स्यादेकरात्रं तदिष्यते ३६
त्रिरात्रं श्वश्रूमरणाच्छ्वशुरे चैतदेव हि
सद्यःशौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ३७
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्यति ३८
क्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ३९
राजन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु
स्वमेव शौचं कुर्यातां विशुद्ध्यर्थमसंशयम् ४०
सर्वे तूत्तरवर्णानामशौचं कुर्युरादृताः
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ४१
षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु
वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेव हि ४२

अर्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः
शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते ४३
षड्रात्रं वै दशाहं च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः
अशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ४४
शूद्रविट्क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणस्य तथैव च
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलापतिः ४५
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निहृत्य बन्धुवत्
अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति ४६
यद्यन्नमत्ति तेषां तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः
अनदंस्त्वन्नमह्ना तु न च तस्मिन्गृहे वसेत् ४७
सोदकेऽथ तदेव स्यान्मातुराप्तेषु बन्धुषु
दशाहेन शवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुध्यति ४८
यदि निर्हरति प्रेतं लोभादाभाक्रान्तमानसः
दशाहेन द्विजः शुध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः ४९
अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति
षड्रात्रेणाथवा सर्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः ५०
अनाथं चैव निर्हृत्य ब्राह्मणं धनवर्जितम्
स्नात्वा संप्राश्य तु घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ५१
अवरश्चेद्वरं वर्णमररं चावरो यदि
अशौचे संस्पृशेत्स्नेहात्तदाशौचेन शुध्यति ५२
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छत कामतः
स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ५३
एकाहात्क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च द्व्यहेन तु
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ५४
अनस्थिसंचिते शूद्रे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकैः

त्रिरात्रं स्यात्तथा शौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ५५
अस्थिसंचयनादर्वागेकाहं क्षत्रवैश्ययोः
अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ५६
अनस्थिसंचिते विप्रो ब्राह्मणो रौति चेत्तदा
स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचेलेन न संशयः ५७
यस्तैः सहाशनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि
बान्धवो वापरो वापि स दशाहेन शुध्यति ५८
यस्तेषां सममश्नाति सकृदेवापि कामतः
तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ५९
यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षाभिहतो नरः
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ६०
दाहाद्यशौचं कर्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम्
सपिण्डानां च मरणे मरणादितरेषु च ६१
सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ६२
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः
लेपभाजस्त्रयो ज्ञेयाः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ६३
अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्
तासान्तु भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः ६४
ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च
भिन्नवर्णास्तु सापिण्ड्यं भवेत्तेषां त्रिपूरुषम् ६५
कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च
दातारो नियमाच्चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ६६
सत्रिणो व्रतिनस्तावत्सद्यःशौचा उदाहृताः
राजा चैवाभिषिक्तश्च अन्नसत्रिण एव च ६७

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ६८
सदाहवहतानां च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः
सद्यःशौचं समाख्यातं सर्पादिमरणे तथा ६९
अग्निमरुत्प्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके
गोब्राह्मणार्थे संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ७०
नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्
नाशौचं कीर्त्यते सद्भिः पतिते च तथा मृते ७१
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसंचयः
नाश्रुपातो न पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ७२
व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ७३
अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः
तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ७४
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम्
हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुडसर्पिषाम् ७५
फलानि पुष्पं शाकं च लवणं काष्ठमेव च
तोयं दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च
आशौचिनो गृहाद् ग्राह्यं शुष्कान्नं चैव नित्यशः ७६
आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः
अनाहिताग्निर्गृह्येण लौकिकेनेतरो जनः ७७
देहाभावात्पलाशैस्तु कृत्वा प्रतिकृतिं पुनः
दाहः कार्यो यथा न्यायं सपिण्डैः श्रद्धयान्वितः ७८
सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः
दशाहं बान्धवाः श्राद्धं सर्वे चैवार्द्रवाससः ७९

पिण्डं प्रतिदिनं दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि
प्रेताय च गृहद्वारि चतुर्थे भोजयेद्द्विजान् ८०
द्वितीयेऽहनि कर्तव्य चुरकर्म सबान्धवैः
चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरस्थां संचयनं भवेत्
पूर्वान् प्रयुञ्जयेद्विप्रान् युग्मान् सुश्रद्धया शुचीन् ८१
पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि
अयुग्मान्भोजयेद्विप्रान्नवश्राद्धं तु तद्द्विजाः ८२
एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः
द्वादशे वाह्नि कर्तव्यं नवमेऽप्यथ वाहनि
एकं पवित्रमेकोऽर्धः पिण्डपात्रं तथैव च ८३
एवं मृताह्नि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्
सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णे संवत्सरे पुनः ८४
कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः
प्रेतान्नं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ८५
ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि
सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ८६
पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत्
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्युः पृथक्क्रियाः
यस्तु कुर्यात्पृथक् पिण्डं पितृहा सोऽभिजायते ८७
मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत्
दद्याच्चान्नं सोदकुम्भं प्रत्यहं प्रेतधर्मतः ८८
पार्वणेन विधानेन सांवत्सरिकमिष्यते
प्रतिसंवत्सरं कुर्याद्विधिरेष सनातनः ८९
मातापित्रोः सुतैः कार्यं पिण्डदानादिकं च यत्
पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्यभावे तु सोदरः ९०

अनेनैव विधानेन जीवश्राद्धं समाचरेत्
कृत्वा दानादिकं सर्वं श्रद्धायुक्तः समाहितः ९१
एष वः कथितः सम्यग्गृहस्थानां क्रियाविधिः
स्त्रीणां तु भर्तृशुश्रूषा धर्मो नान्य इहेष्यते ९२
स्वधर्मतत्परा नित्यमीश्वरार्पितमानसाः
प्राप्नुवन्ति परं स्थानं यदुक्तं वेदवादिभिः ९३
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायामशौचविधिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः २३

चतुर्विंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
अग्निहोत्रं तु जुहुयादात्सायम्प्रातर्यथाविधि
दर्शेन चैव पक्षान्ते पौर्णमासेन चैव हि १
शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः
पशुना त्वयनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः २
नानिष्ट्वा नवशस्येष्ट्या पशुना वाग्निमान्द्विजः
न चान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ३
नवेनान्नेन चानिष्ट्वा पशुहव्येन चाग्नयः
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगृद्धिनः ४
सावित्रान्शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः
पितॄंश्चैवाष्टकाः सर्वे नित्यमन्वष्टकासु च ५
एष धर्मः परो नित्यमपधर्मोऽन्य उच्यते
त्रयाणामिह वर्णानां गृहस्थाश्रमवासिनाम् ६
नास्तिक्यादथवालस्याद्योऽग्नीन्नाधातुमिच्छति
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान्बहून् ७

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ
कुम्भीपाकं वैतरणीमसिपत्रवनं तथा ८
अन्यांश्च नरकान्घोरान्संप्राप्यान्ते स दुर्मतिः
अन्त्यजानां कुले विप्राः शूद्रयोनौ च जायते ९
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः
आधायाग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् १०
अग्निहोत्रात्परो धर्मो द्विजानां नेह विद्यते
तस्मादाराधयेन्नित्यमग्निहोत्रेण शाश्वतम् ११
यश्चाधायाग्निमालस्यान्न पश्चादेनमिच्छति
स संमूढो न संभाष्यः किं पुनर्नास्तिको जनः १२
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये
अधिकं वा भवेद्यस्य स सोमं पातुमर्हति १३
एष वै सर्वयज्ञानां सोमः प्रथम इष्यते
सोमेनाराधयेद्देवं सोमलोकमहेश्वरम् १४
न सोमयागादधिको महेशाराधने क्रतुः
समो वा विद्यते तस्मात्सोमेनाभ्यर्चयेत्परम् १५
पितामहेन विप्राणामादावभिहितः शुभः
धर्मो विमुक्तये साक्षाच्छ्रौतः स्मार्तो द्विधा पुनः १६
श्रौतस्त्रेताग्निसंबन्धात्स्मार्तः पूर्वं मयोदितः
श्रेयस्करतमः श्रौतस्तस्माच्छ्रौतं समाचरेत् १७
उभावपि हितौ धर्मौ वेदादेव विनिःसृतौ
शिष्टाचारस्तृतीयः स्याच्छ्रुतिस्मृत्योरलाभतः १८
धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया नित्यमात्मगुणान्विताः १९
तेषामभिमतो यः स्याच्चेतसा नित्यमेव हि

स धर्मः कथितः सद्भिर्नान्येषामिति धारणा २०
पुराणं धर्मशास्त्राणि वेदानामुपवृंहणम्
एकस्माद्ब्रह्मविज्ञानं धर्मज्ञानं तथैकतः २१
धर्मं जिज्ञासमानानां तत्प्रमाणतरं स्मृतम्
धर्मशास्त्रं पुराणानि ब्रह्मज्ञानपरायणाः २२
नान्यतो जायते धर्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी
तस्माद्धर्मं पुराणं च श्रद्धातव्यं ननीषिभिः २३
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायामग्निहोत्रादिनियमो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः

पञ्चविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
एष वोऽभिहितः कृत्स्नो गृहस्थाश्रमवासिनः
द्विजातेः परमो धर्मो वर्तनानि निबोधत १
द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः
अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम्
कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् २
कृषेरभावे वाणिज्यं तदभावे कुसीदकम्
आपत्कल्पस्त्वयं ज्ञेयः पूर्वोक्तो मुख्य इष्यते ३
स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम्
कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्जयेत् ४
क्षात्रवृत्तिं परां प्राहुर्न स्वयं कर्षणं द्विजैः
तस्मात्क्षात्रेण वर्तेत वर्तने नापदि द्विजः ५
तेन चैवाप्यजीवंस्तु वैश्यवृत्तिः कृषिं व्रजेत्
न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म कर्षणम् ६

लब्धलाभः पितॄन्देवान्ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत्
ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ७
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम्
त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न दुष्यति ८
वाणिज्ये द्विगुणं दद्यात्कुसीदी त्रिगुणं पुनः
कृषिपालान्न दोषेण युज्यते नात्र संशयः ९
शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः
विद्याशिल्पादयस्त्वन्ये बहवो वृत्तिहेतवः १०
असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः
शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः ११
अमृतेनाथवा जीवेन्मृतेनाप्यथवापदि
अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम् १२
कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधानक एव च
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव च १३
चतुर्णामपि वै तेषां द्विजानां गृहमेधिनाम्
श्रेयान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः १४
षट्कम्भको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति १५
वर्तयंस्तु शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः
इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा १६
न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् १७
याचित्वा चाथ सद्भ्योऽन्नं पितॄन्देवांस्तु तोषयेत्
याचयेद्वा शुचिं दान्तं न तृप्येत स्वयं ततः १८
यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा गृहस्थास्तोषयेन्न तु

देवान्पितृंस्तु विधिना शुनां योनिं व्रजत्यसौ १९
धर्मश्चार्थश्च कामश्च श्रेयो मोक्षश्चतुष्टयम्
धर्माविरुद्धः कामः स्याद्ब्राह्मणानां तु नेतरः २०
योऽर्थो धर्माय नात्मार्थं सोऽर्थो नार्थस्तथेतरः
तस्मादर्थं समासाद्य दद्याद्वै जुहुयाद्द्विज २१

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां
द्विविधगृहिवृत्तिकथनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

षड्विंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम्
ब्रह्मणाभिहितं पूर्वमृषीणां ब्रह्मवादिनाम् १
अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्
दानमित्यभिनिर्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् २
यद्ददाति विशिष्टेभ्यः शिष्टेभ्यः श्रद्धया युतः
तद्वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ३
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते
चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ४
अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे
अनुद्दिश्य फलं तस्माद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ५
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ६
अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते
दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ७
यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते

चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ८
दानधर्मं निषेवेत पात्रमासाद्य शक्तितः
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ९
कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते
अन्यथा दीयते यद्धि न तद्दानं फलप्रदम् १०
श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं भक्तिपूर्वकम् ११
यस्तु दद्यान्महीं भक्त्या ब्राह्मणायाहिताग्नये
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति १२
इक्षुभिः संततां भुमिं यवगोधूमशलिनीम्
ददाति वेदविदुषे यः स भूयो न जायते १३
गोचर्ममात्रामपि वा यो भूमिं संप्रयच्छति
ब्राह्मणाय दरिद्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते १४
भूमिदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन
अन्नदानं तेन तुल्यं विद्यादानं ततोऽधिकम् १५
यो ब्राह्मणाय शान्ताय शुचये धर्मशालिने
ददाति विद्यां विधिना ब्रह्मलोके महीयते १६
दद्यादहरहस्त्वन्नं श्रद्धया ब्रह्मचारिणे
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणः स्थानमाप्नुयात् १७
गृहस्थायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः
आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिम्
वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा
उपोष्य विधिना शान्तान् शुचीन् प्रयतमानसः १९
पूजयित्वा तिलः कृष्णैर्मधुना न विशेषतः
गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयित्वा स्वयं वदेत् २०

प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते
यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति २१
कृष्णाजिने तिलान्कृत्त्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् २२
कृतान्नमुदकुम्भं च वैशाख्यां च विशेषतः
निर्दिश्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् २३
सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा
तर्पयेदुदपात्राणि ब्रह्महत्यां व्यपोहति २४
माघमासे तमिस्रे तु द्वादश्यां समुपोषितः
शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्तिलैर्हुत्वा हुताशनम् २५
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः
जन्मप्रभृति यत्पापं सर्वं तरति वै द्विजः २६
अमावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने
यत्किचिद्देवदेवेशं दद्याद्वोद्दिश्य शङ्करम् २७
प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति २८
यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिनम्
आराधयेद्द्विजमुखे न तस्यास्ति पुनर्भवः २९
कृष्णाष्टम्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये
स्नात्वाभ्यर्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ३०
प्रीयतां मे महादेवो दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकम्
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ३१
द्विजैः कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः
अमावास्यायान्तु वै भक्तैः पूजनीयस्त्रिलोचनः ३२
एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम्

अर्चयेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम् ३३
एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षके
तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम् ३४
यत्किञ्चिद्देवमीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ
दीयते विष्णवे वापि तदनन्तफलं स्मृतम् ३५
यो हि यां देवतामिच्छेत्समाराधयितुं नरः
ब्राह्मणान्पूजयेद्विद्वान् स तस्यास्तोषहेतुतः ३६
द्विजानां वपुरास्थाय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः
पूज्यन्ते ब्राह्मणालाभे प्रतिमादिष्वपि क्वचित् ३७
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्तत्फलमभीप्सुभिः
द्विजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ३८
विभूतिकामः सततं पूजयेद्वै पुरन्दरम्
ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्माणं ब्रह्मकामुकः ३९
आरोग्यकामोऽथ रविं धेनुकामो हुताशनम्
कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्वै विनायकम् ४०
भोगकामस्तु शशिनं बलकामः समीरणम्
मुमुक्षुः सर्वसंसारात्प्रयत्नेनार्चयेद्धरिम् ४१
यस्तु योगं तथा मोक्षमिच्छेत्तज्ज्ञानमैश्वरम्
सोऽर्चयेद्वै विरूपाक्षं प्रयत्नेन महेश्वरम् ४२
यो वाञ्छति महाभोगान् ज्ञानानि च महेश्वरम्
ते पूजयति भूतेशं केशवं चापि भोगिनम् ४३
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति धनमक्षयमन्नदः
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ४४
भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ४५

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्वदो यानमुत्तमम्
अनडुद्दः श्रिय पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ४६
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मशाश्वतम् ४७
धान्यान्यपि यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत्
वेदवित्सु विशिष्टेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ४८
गवां घासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते
इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ४९
फलमूलानि शाकानि भोज्यानि विविधानि च
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु मुदा युक्तः सदा भवेत् ५०
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे रोगशान्तये
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ५१
असिपत्रवनं दुर्गं क्षुरधारासमन्वितम्
तीव्रतापं च तरति छत्रोपानत्प्रदो नरः ५२
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे
तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ५३
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः
संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ५४
प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च
दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीषु च नदेषु च ५५
दानधर्मात्परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते
तस्माद्विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय द्विजातिभिः ५६
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ५७
दीयमानं तु यो मोहाद् गोविप्राग्निसुरेषु च

निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत्तु सः ५८
यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान्सुरान्
सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्राद्विप्रतिवासयेत् ५९
यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ६०
तस्मान्न प्रतिगृह्णीयान्न वै देयञ्च तस्य हि
अङ्कयित्वा स्वकाद् राष्ट्रात्तं राजा विप्रवासयेत् ६१
यस्त्वसद्भ्यो ददातीह स्वद्रव्यं ब्रह्मसाधनम्
स पूर्वाभ्यधिकः पापी नरके पच्यते नरः ६२
स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः
सत्यसंयमसंयुक्तास्तेभ्यो दद्याद्द्विजोत्तमाः ६३
सुभुक्तमपि विद्वांसं धार्मिकं भोजयेद्द्विजम्
न तु मूर्खमवृत्तस्थं दशरात्रमुपोषितम् ६४
सन्निकृष्टमतिक्रम्य श्रोत्रियं यः प्रयच्छति
स तेन कर्मणा पापी दहत्यासप्तमं कुलम् ६५
यदि स्यादधिको विप्रः शीलविद्यादिभिः स्वयम्
तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ६६
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ६७
न वार्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि च
पाषण्डेषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ६८
अपूपं च हिरण्यं च गामश्वं पृथिवीं तिलान्
अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति काष्ठवत् ६९
द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः
अपि राजन्य वैश्याभ्यां न तु शूद्रात्कथञ्चन ७०

वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम्
धनलोभप्रसक्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ७१
वेदानधीत्य सकलान्यज्ञांश्चावाप्य सर्वशः
न तां गतिमवाप्नोति सङ्कोचाद्यामवाप्नुयात् ७२
प्रतिग्रहरुचिर्न स्याद्यात्रार्थं तु धनं हरेत्
स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन्ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ७३
यस्तु याचनको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम्
उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ७४
गुरून्भृत्यांश्चोजिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन्
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ७५
एवं गृहस्थो युक्तात्मा देवतातिथिपूजकः
वर्तमानः संयातात्मा याति तत्परमं पदम् ७६
पुत्रे निधाय वा सर्वं गत्वारण्यं तु तत्त्ववित्
एकाकी विचरेन्नित्यमुदासीनः समाहितः ७७
एष वः कथितो धर्मो गृहस्थानां द्विजोत्तमाः
ज्ञात्वा तु तिष्ठेन्नियतं तथानुष्ठापयेद्द्विजान् ७८
इति देवमनादिमेकमीशं
गृहधर्मेण समर्चयेदजस्त्रम्
समतीत्य सर्वभूतयोनिं
प्रकृतिं परं न याति जन्म ७९

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां दानधर्मादिकथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः

सप्तविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्सदारः साग्निरेव वा २
निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्वनमथापि वा
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः २
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे
गत्वारण्यं नियमवांस्तपः कुर्यात्समाहितः ३
फलमूलानि पूतानि नित्यमाहारमाहरेत्
यताहारो भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताः ४
पूजयेदतिथीन्नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत्सुरान्
गृहानागत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान्समाहितः ५
जटां वै बिभृयान्नित्यं नखरोमाणि नोत्सृजेत्
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यान्नियच्छेद्वाचमन्यतः ६
अग्निहोत्रं च जुहुयात्पञ्च यज्ञान्समाचरेत्
मुन्यन्नैर्विविधैर्वन्यैः शाकमूलफलेन च ७
चीरवासा भवेन्नित्यं स्नाति त्रिषवणं शुचिः
सर्वभूतानुकम्पी स्यात्प्रतिग्रहविवर्जितः ८
सदर्शपौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः
ऋक्षेष्वाग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्
उत्तरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ९
वासन्तैः शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् १०
देवताभ्यश्च तद् हुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः
शेषं समुपभुञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ११
वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च १२

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च १३
श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत्सदा
न द्रुह्येत्सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत् १४
न नक्तं किञ्चिदश्नीयाद् रात्रौ ध्यानपरो भवेत्
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् १५
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः १६
तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः
न च वेदेऽधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि १७
अधः शयीत नियतं सावित्रीजपतत्परः
शरण्यः सर्वभूतानां संविभागरतः सदा १८
परिवादं मृषावादं निद्रालस्यं विवर्जयेत्
एकाग्निरनिकेतः स्यात्प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् १९
मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संविशेत्
शिलायां वा शर्करायां शयीत सुसमाहितः २०
सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव च २१
त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम्
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च २२
दन्तोलूखलिको वा स्यात्कापोतीं वृत्तिमाश्रयेत्
अश्मकुट्टो भवेद्वापि कालपक्वभुगेव च २३
नक्तं चान्न समश्नीयाद्दिवा चाहृत्य शक्तितः
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वा चाष्टमकालिकः २४

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्तयेत्
पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् २५
पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः २६
भूमौ वा परिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्
स्थानासनाभ्यां विहरेन्न क्वचिद्धैर्यमुत्सृजेत् २७
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तद्वद्वर्षास्वभ्रावकाशकः
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः २८
उपस्पृश्य त्रिषवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत्
एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत्तदा २९
पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादुष्मपः सोमपोऽथवा
पयः पिबेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम्
शीर्णपर्णाशनो वा स्यात्कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ३०
योगाभ्यासरतश्चैव रुद्राध्यायी भवेत्सदा
अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः ३१
यमान्सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः
कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ३२
अथ चाग्नीन्समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ३३
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ३४
ग्रामादाहृत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन्
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना करकेण वा ३५
विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत्
विद्याविशेषान्सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ३६

महाप्रास्थानिकं वासौ कुर्यादनशनं तु वा
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ३७
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां वानप्रस्थाश्रमधर्मो नाम सप्तविंशोऽध्यायः

अष्टाविंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः
चतुर्थमायुषो भागं संन्यासेन नयेत्क्रमात् १
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत्
योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः २
यदा मनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु
तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये ३
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः
दान्तः पक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ४
ज्ञानसंन्यासिनः केचिद्वेदसंन्यासिनः परे
कर्मसंन्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्तिताः ५
यः सर्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चैव निर्भयः
प्रोच्यते ज्ञानसंन्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ६
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः
प्रोच्यते वेदसंन्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ७
यस्त्वग्नीनात्मसात्कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः
स ज्ञेयः कर्मसंन्यासी महायज्ञपरायणः ८
त्रयाणामपि चैतेषां योगी त्वभ्यधिको मतः
न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ९

निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः
जीर्णकौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः १०
ब्रह्मचारी मितग्रासी ग्रामात्वन्नं समाहरेत्
अध्यात्ममतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः ११
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् १२
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते १३
एकवासाथवा विद्वान्कौपीनाच्छादनस्तथा
मुण्डी शिखी वाथ भवेत्त्रिदण्डी निष्परिग्रहः
काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः १४
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः
भैक्ष्येण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत्क्वचित् १५
यस्तु मोहेन वान्यस्मादेकान्नादी भवेद्यतिः
न तस्य निष्कृतिः काचिद्धर्मशास्त्रेषु कथ्यते १६
रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात्सर्वनिस्पृहः १७
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्
सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् १८
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः
स्नानशौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः १९
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत्
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः २०

दम्भाहङ्कारनिर्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्जितः
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात् २१
अभ्यसेत्सततं देवं प्रणवाख्यं सनातनम्
स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयादिषु २२
यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः
धौतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूरुहः २३
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव वा
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् २४
पुत्रेषु चाथ निवसन्ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम् २५
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं ततः परम्
क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः २६
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्च यज्ञान्समाहितः
कुर्यादहरहः स्नात्वा भिक्षान्नेनैव तेन हि २७
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं होमकाले समाहितः
स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यात्सावित्रीं संध्ययोर्जपेत् २८
ध्यायीत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम्
एकान्तं वर्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् २९
एकवासा द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान्
कमण्डलुधरो विद्वांस्त्रिदण्डी याति तत्परम् ३०

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां यतिधर्मो नामाष्टाविंशोऽध्यायः

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

व्यास उवाच

एवं स्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम्
भैक्षेण वर्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा १
एकं कालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे
भैक्ष्यप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति २
सप्तागारं चरेद्भैक्षमलाभे तु पुनश्चरेत्
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीत अद्भिः प्रक्षालयेत्पुनः ३
अथवान्यदुपादाय पात्रे भुञ्जीत नित्यशः
भुक्त्वा तत्संमृजेत्पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः ४
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जने
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ५
गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः ६
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च समाचम्य यथाविधि
आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः ७
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ८
अलाबुपात्रं दार्वञ्च मृन्मयं वैणवं ततः
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः ९
प्राग्रात्रे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च
संध्यास्वग्निविशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् १०
कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसंभवम्
आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तपसि स्थितम् ११
सर्वस्याधारमव्यक्तमानन्दं ज्योतिरव्ययम्
प्रधानपुरुषातीतमाकाशकुहरं शिवम् १२
तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम्

ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दाख्यगुणालयम् १३
महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं सत्यमव्ययम्
सितेतरारुणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् १४
ओङ्कारेणाथ चात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् १५
कारणं सर्वभावानामानन्दैकसमाश्रयम्
पुराणं पुरुषं शुभ्रं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् १६
यद्वा गुहायां प्रकृतौ जगत्संमोहनालये
विचिन्त्य परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् १७
जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते
आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्पश्यन्ति मुमुक्षवः १८
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम्
अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः १९
गुह्याद् गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम्
योऽनुतिष्ठेत सततं सोऽश्नुते योगमैश्वरम् २०
तस्माद्ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः
ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मं येन मुच्येत बन्धनात् २१
मत्वा पृथक् स्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम्
आनन्दमजरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम् २२
यस्माद्भवन्ति भूतानि यद् गत्वा नेह जायते
स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति २३
यदन्तरे तद्गगनं शाश्वतं शिवमव्ययम्
यदंशस्तत्परो यस्तु स देवः स्यान्महेश्वरः २४
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते २५

उपेत्य तु स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्तं समाहितः
प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सांतपनं शुचिः २६
ततश्चरेत नियमात्कृच्छ्रं संयतमानसः
पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः २७
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः
तथापि च न कर्तव्यं प्रसङ्गो ह्येष दारुणः २८
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा
उक्त्वानृतं प्रकर्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना २९
परमापद्गतेनापि न कार्यं स्तेयमन्यतः
स्तेयादभ्यधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति श्रुतिः
हिंसा चैषा परा दिष्टा या चात्मज्ञाननाशिका ३०
तदेतद् द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चिराः
स तस्य हरति प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ३१
एतत्कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रताच्चयुतः
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ३२
विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ३३
अकस्मादेव हिंसां तु यदि भिक्षुः समाचरेत्
कुर्यात्कृछ्रातिकृच्छ्रं तु चान्द्रायणमथापि वा ३४
स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश
दिवास्कन्ने त्रिरात्रं स्यात्प्राणायामशतं तथा ३५
एकान्ने मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च
प्रत्यक्षलवणे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ३६
ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम्
तस्मान्महेश्वरं ज्ञात्वा तद्ध्यानपरमो भवेत् ३७

यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षरमव्ययम्
योऽन्तरा परमं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ३८
एष देवो महादेवः केवलः परमः शिवः
तदेवाक्षरमद्वैतं तदादित्यान्तरं परम् ३९
यस्मान्महीयते देवः स्वधाम्नि ज्ञानसंस्थिते
आत्मयोगाह्वये तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृतः ४०
नान्यं देवान्महादेवाद्व्यतिरिक्तं प्रपश्यति
तमेवात्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ४१
मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात्
न ते पश्यन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः ४२
एकमेनं परं ब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमव्ययम्
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यते ४३
तस्माद्यजेत नियतं यतिः संयतमानसः
ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ४४
एष वः कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः
पितामहेन विभुना मुनीनां पूर्वमीरितः ४५
नापुत्रशिष्ययोगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम्
प्रोक्तं स्वयंभुवा ज्ञानं यतिधर्माश्रयं शुभम् ४६
इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं
पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकहेतुः
न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाशः
प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ४७

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां यतिधर्मो
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः २९

त्रिंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्
हिताय सर्वविप्राणां पापानामपनुत्तये १
अकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव च
दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् २
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेद्ब्राह्मणः क्वचित्
यद्ब्रूयुर्ब्राह्मणाः शान्ता विद्वांसस्तत्समाचरेत् ३
वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकामोऽग्निमान्द्विजः
स एव स्यात्परो धर्मो यमेकोऽपि व्यवस्यति ४
अनाहिताग्नयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः
यद्ब्रूयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञेयं धर्मसाधनम् ५
अनेकधर्मशास्त्रज्ञा ऊहापोहविशारदाः
वेदाध्ययनसंपन्नाः सप्तैते परिकीर्तिताः ६
मीमांसान्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुशला द्विजाः
एकविंशतिविख्याताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ७
ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च
महापातकिनस्त्वेते यश्चैतैः सह संविशेत् ८
संवत्सरं तु पतितः संसर्गं कुरुते तु यः
यानशय्यासनैर्नित्यं जानन्वै पतितो भवेत् ९
याजनं योनिसंबन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः
कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानात्सह भोजनमेव च १०
अविज्ञायाथ यो मोहात्कुर्यादध्यापनं द्विजः
संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ११
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटिं कृत्वा वने वसेत्

भिक्षेदात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् १२
ब्राह्मणावसथान्सर्वान्देवागाराणि वर्जयेत्
विनिन्दन्स्वयमात्मानं ब्राह्मणं तं च संस्मरन् १३
असंकल्पितयोग्यानि सप्तागाराणि संविशेत्
विधूमे शनकैर्नित्यं व्यङ्गारे भुक्तवर्जने १४
एककालं चरेद्भैक्षं दोषं विख्यापयन्नृणाम्
वन्यमूलफलैर्वापि वर्तयेद्धैर्यमाश्रितः १५
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचर्यपरायणः
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति १६
अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमिदं शुभम्
कामतो मरणाच्छुद्धिर्ज्ञेया नान्येन केनचित् १७
कुर्यादनशनं वाथ भृगोः पतनमेव वा
ज्वलितं वा विशेदग्निं जलं वा प्रविशेत्स्वयम् १८
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक् प्राणान्परित्यजेत्
ब्रह्महत्यापनोदार्थमन्तरा वा मृतस्य तु १९
दीर्घामयाविनं विप्रं कृत्वानामयमेव वा
दत्त्वा चान्नं सुविदुषे ब्रह्महत्यां व्यपोहति २०
अश्वमेधावभृथके स्नात्वा वै शुध्यते द्विजः
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय प्रदाय च २१
सरस्वत्यास्त्वरुणाया संगमे लोकविश्रुते
शुध्येत्त्रिषवणस्नानात्त्रिरात्रोपोषितो द्विजः २२
गत्वा रामेश्वरं पुण्यं स्नात्वा चैव महोदधौ
ब्रह्मचर्यादिभिर्युक्तो दृष्ट्वा रुद्रं विमोचयेत् २३
कपालमोचनं नाम तीर्थं देवस्य शूलिनः
स्नात्वाभ्यर्च्य पितॄन्देवान् ब्रह्महत्यां व्यपोहति २४

यत्र देवाधिदेवेन भैरवेणामितौजसा
कपालं स्थापितं पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः २५
समभ्यर्च्य महादेवं तत्र भैरवरूपिणम्
तर्पयित्वा पितॄन्स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया २६
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां प्रायश्चित्तकथने
त्रिंशोऽध्यायः

एकत्रिंशोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
कथं देवेन रुद्रेण शङ्करेणामितौजसा
कपालं ब्रह्मणः पूर्वं स्थापितं देहजं भुवि १
व्यास उवाच
शृणुध्वमृषयः पुण्यां कथां पापप्रणाशनीम्
माहात्म्यं देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः २
पुरा पितामहं देवं मेरुशृङ्गे महर्षयः
प्रोचुः प्रणम्य लोकादिं किमेकं तत्त्वमव्ययम् ३
स मायया महेशस्य मोहितो लोकसंभवः
अविज्ञाय परं भावं स्वात्मानं प्राह चर्षिणाम् ४
अहं धाता जगद्योनिः स्वयंभूरेक ईश्वरः
अनादिमत्परं ब्रह्म मामभ्यर्च्य विमुच्यते ५
अहं हि सर्वदेवानां प्रवर्तकनिवर्तकः
न विद्यते चाभ्यधिको मत्तो लोकेषु कश्चन ६
तस्यैवं मन्यमानस्य यज्ञो नारायणांशजः
प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोषताम्रविलोचनः ७
किं कारणमिदं ब्रह्मन्वर्तते तव सांप्रतम्

अज्ञानयोगयुक्तस्य न त्वेतदुचितं तव ८
अहं धाता हि लोकानां यज्ञो नारायणः प्रभुः
न मामृतेऽस्य जगतो जीवनं सर्वदा क्वचित् ९
अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः
मत्प्रेरितेन भवता सृष्टं भुवनमण्डलम् १०
एवं विवदतोर्मोहात्परस्परजयैषिणोः
आजग्मुर्यत्र तौ देवौ वेदाश्चत्वार एव हि ११
अन्वीक्ष्य देवं ब्रह्माणं यज्ञात्मानं च संस्थितम्
प्रोचुः संविग्नहृदया याथात्म्यं परमेष्ठिनः १२
ऋग्वेद उवाच
यस्यान्तःस्थानि भूतानि यस्मात्सर्वं प्रवर्तते
यदाहुस्तत्परं तत्त्वं स देवः स्यान्महेश्वरः १३
यजुर्वेद उवाच
यो यज्ञैरखिलैरीशो योगेन च समर्च्यते
यमाहुरीश्वरं देवं स देवः स्यान्महेश्वरः १४
सामवेद उवाच
येनेदं भ्राम्यते विश्वं यदाकाशान्तरं शिवम्
योगिभिश्चिन्त्यते तत्त्वं महादेवः स शङ्करः १५
अथर्ववेद उवाच
यं प्रपश्यन्ति देवेशं यतन्तो यतयः परम्
महेशं पुरुषं रुद्रं स देवो भगवान्भवः १६
एवं स भगवान्ब्रह्मा वेदानामीरितं शुभम्
श्रुत्वा विहस्य विश्वात्मा ततश्चाह विमोहितः १७
ब्रह्मोवाच
कथं तत्परमं ब्रह्म सर्वसङ्गविवर्जितम्

रमते भार्यया सार्धं प्रमथैश्चातिवर्द्धितम् १८
इतिरितेऽथ भगवान्प्रणवात्मा सनातनः
अमूर्तो मूर्तिमान्भूत्वा वचः प्राह पितामहम् १९
प्रणव उवाच
न ह्येष भगवान्पत्न्या स्वात्मनो व्यतिरिक्तया
कयाचिद्रमते रुद्रस्तादृशो हि महेश्वरः २०
अयं स भगवानीशः स्वयञ्ज्योतिः सनातनः
स्वानन्दभूता कथिता देवी नागन्तुका शिवा २१
इत्येवमुक्तेऽपि तदा यज्ञमूर्तेरजस्य च
नाज्ञानमगमन्नाशमीश्वरस्यैव मायया २२
तदन्तरे महाज्योतिर्विरिञ्चो विश्वभावनः
प्रादर्शदद्भुतं दिव्यं पूरयन्गगनान्तरम् २३
तन्मध्यसंस्थितं ज्योतिर्मण्डलं तेजसोज्ज्वलम्
व्योममध्यगतं दिव्यं प्रादुरासीद्द्विजोत्तमाः २४
स दृष्ट्वा वदनं दिव्यमूर्ध्व लोकपितामहः
तैजसं मण्डलं घोरमलोकयदनिन्दितम् २५
प्रजज्वालातिकोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः
क्षणादपश्यत्स महान्पुरुषो नीललोहितः २६
त्रिशूली पिङ्गलो देवो नागयज्ञोपवीतवान्
तं प्राह भगवान्ब्रह्मा शङ्करं नीललोहितम् २७
जानामि पूर्वं भगवान् ललाटादेव शङ्करम्
प्रादुर्भूतं महेशानं मामतः शरणं व्रज २८
श्रुत्वा सगर्ववचनं पद्मयोनेरथेश्वरः
प्राहिणोत्पुरुषं कालं भैरवं लोकदाहकम् २९
स कृत्वा सुमहद्युद्धं ब्रह्मणा कालभैरवः

प्रचकर्तास्य वदनं विरिञ्चस्याथ पञ्चमम् ३०
निकृत्तवदनो देवो ब्रह्मा देवेन शंभुना
ममार चेशो योगेन जीवितं प्राप विश्वकृत् ३१
अथान्वपश्यदीशानं मण्डलान्तरसंस्थितम्
समासीनं महादेव्या महादेवं त्रिलोचनम् ३२
भुजङ्गराजवलयं चन्द्रावयवभूषणम्
कोटिसूर्यप्रतीकाशं जटाजूटविराजितम् ३३
शार्दूलचर्मवसनं दिव्यमालासमन्वितम्
त्रिशूलपाणिं दुष्प्रेक्ष्यं योगिनं भूतिभूषणम् ३४
यमन्तरा योगनिष्ठाः प्रपश्यन्ति हृदीश्वरम्
तमादिमेकं ब्रह्माणं महादेवं ददर्श ह ३५
यस्य सा परमा देवी शक्तिराकाशसंज्ञिता
सोऽनन्तैश्वर्ययोगात्मा महेशो दृश्यते किल ३६
यस्याशेषजगद्बीजं विलयं याति मोहनम्
सकृत्प्रणाममात्रेण स रुद्रः खलु दृश्यते ३७
योऽथ नाचारनिरतास्तद्भक्ताश्चैव केवलम्
विलोचयति लोकात्मा नायको दृश्यते किल ३८
यस्य ब्रह्मादयो देवा ऋषयो ब्रह्मवादिनः
अर्चयन्ति सदा लिङ्गं स शिवः खलु दृश्यते ३९
यस्याशेषजगत्सूतिर्विज्ञानतनुरीश्वरः
न मुञ्चति सदा पार्श्वं शङ्करोऽसौ च दृश्यते ४०
विद्यासहायो भगवान् यस्यासौ मण्डलान्तरम्
हिरण्यगर्भपुत्रोऽसावीश्वरो दृश्यते परः ४२
पुष्पं वा यदि वा पत्रं यत्पादयुगले जलम्
दत्त्वा तरति संसारं रुद्रोऽसौ दृश्यते किल ४४

तत्सन्निधाने सकलं नियच्छति सनातनः
कालः किल नियोगात्मा कालः कालो हि दृश्यते ४५
जीवनं सर्वलोकानां त्रिलोकस्यैव भूषणम्
सोमः स दृश्यते देवः सोमो यस्य विभूषणम् ४६
देव्या सह सदा साक्षाद्यस्य योगस्वभावतः
गीयते परमा मुक्तिरर्महादेवः स दृश्यते ४७
योगिनो योगतत्त्वज्ञा वियोगाभिमुखानिशम्
योगं ध्यायन्ति देव्यासौ स योगी दृश्यते किल ४८
सोऽनुवीक्ष्य महादेवं महादेव्या सनातनम्
वरासने समासीनमवाप परमां स्मृतिम् ४९
लब्ध्वा माहेश्वरीं दिव्यां संस्मृतिं भगवानजः
तोषयामास वरदं सोमं सोमार्द्धभूषणम् ५०
ब्रह्मोवाच
नमो देवाय महते महादेव्यै नमो नमः
नमः शिवाय शान्ताय शिवायै सततं नमः ५१
नमोऽस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं विद्यायै ते नमो नमः
महेशाय नमस्तुभ्यं मूलप्रकृतये नमः ५२
नमो विज्ञानदेहाय चितये ते नमो नमः
नमोऽस्तु कालकालाय ईश्वरायै नमो नमः ५३
नमो नमोऽस्तु रुद्राय रुद्राण्यै ते नमो नमः
नमो नमस्ते कामाय मायायै ते नमो नमः ५४
नियन्त्रे सर्वकार्याणां क्षोभिकायै नमो नमः
नमोऽस्तु ते प्रकृतये नमो नारायणाय च ५५
योगदायै नमस्तुभ्यं योगिनां गुरवे नमः
नमः संसारनाशाय संसारोत्पत्तये नमः ५६

नित्यानन्दाय विभवे नमोऽस्त्वानन्दमूर्तये
नमः कार्यविहीनाय विश्वप्रकृतये नमः ५७
ओङ्कारमूर्तये तुभ्यं तदन्तःसंस्थिताय च
नमस्ते व्योमसंस्थाय व्योमशक्त्यै नमो नमः ५८
इति सोमाष्टकेनेशं प्रणिपत्य पितामहः
पपात दण्डवद्भूमौ गृणन्वै शतरुद्रियम् ५९
अथ देवो महादेवः प्रणतार्तिहरो हरः
प्रोवाचोत्थाप्य हस्ताभ्यां प्रीतोऽस्मि तव सांप्रतम् ६०
दत्त्वास्मै परमं योगमैश्वर्यमतुलं महत्
प्रोवाचाग्रस्थितं रुद्रं नीललोहितमीश्वरम् ६१
एष ब्रह्मास्य जगतः संपूज्यः प्रथमः स्थितः
आत्मना रक्षणीयस्ते गुणज्येष्ठः पिता तव ६२
अयं पुराणः पुरुषो न हन्तव्यस्त्वयानघ
स योगैश्वर्यमाहात्म्यान्मामेव परमं गतः ६३
अयं च यज्ञो गर्वोऽसौ सगर्वो भवतानघ
शासितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं शिरस्त्वया ६४
ब्रह्महत्यापनोदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शयन्
चरस्व सततं भिक्षां संस्थापय सुरद्विजान् ६५
इत्येतदुक्त्वा वचनं भगवान्परमेश्वरः
स्थानं स्वाभाविकं दिव्यं ययौ तत्परमं पदम् ६६
ततः स भगवानीशः कपर्दी नीललोहितः
ग्राहयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवम् ६७
चर त्वं पापनाशार्थं व्रतं लोके हितावहम्
कपालहस्तो भगवान्भिक्षां गृह्णातु सर्वतः ६८
उक्त्वैवं प्राहिणोत्कन्यां ब्रह्महत्येति विश्रुताम्

दंष्ट्राकरालवदनां ज्वालामालाविभूषणाम् ६९
यावद्वाराणसीं दिव्यां पुरीमेष गमिष्यति
तावत्त्वं भीषणे कालमनुगच्छ त्रिशूलिनम् ७०
एवमाभाष्य कालाग्निं प्राह लोकमहेश्वरम्
अटस्व लोकानखिलान् भैक्षार्थी मन्नियोगतः ७१
यदा द्रक्ष्यसि देवेशं नारायणमनामयम्
तदासौ वक्ष्यति स्पष्टमुपायं पापशोधनम् ७२
स देवदेवतावाक्यमाकर्ण्य भगवान्हरः
कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् ७३
आस्थाय विकृतं वेषं दीप्यमानं स्वतेजसा
श्रीमत्पवित्रं रुचिरं लोचनत्रयसंयुतम् ७४
कोटिसूर्यप्रतीकाशैः प्रमथैश्चातिगर्वितैः
भाति कालाग्निनयनो महादेवः समावृतः ७५
पीत्वा तदमृतं दिव्यमानन्दं परमेष्ठिनः
लीलाविलासबहुलो लोकानागच्छतीश्वरः ७६
तं दृष्ट्वा कालवदनं शङ्करं कालभैरवम्
रूपलावण्यसंपन्नं नारीकुलमगादनु ७७
गायन्ति विविधं गीतं नृत्यन्ति पुरतः प्रभोः
सस्मितं प्रेक्ष्य वदनं चक्रुर्भ्रूभङ्गमेव च ७८
स देवदानवादीनां देशानभ्येत्य शूलधृक्
जगाम विष्णोर्भवनं यत्रास्ते पुरुषोत्तमः ७९
सम्प्राप्य दिव्यभवनं शङ्करो लोकशङ्करः
सहैव भूतप्रवरः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ८०
अविज्ञाय परं भावं दिव्यं तत्पारमेश्वरम्
न्यवारयत्त्रिशूलाङ्कं द्वारपालो महाबलः ८१

शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा महाभुजः
विष्वक्सेन इति ख्यातो विष्णोरंशसमुद्भवः ८२
अथैनं शङ्करगणो युयुधे विष्णुसंभवम्
भीषणो भैरवादेशात्कालवेग इति स्मृतः ८३
विजित्य तं कालवेगं क्रोधसंरक्तलोचनः
दुद्रावाभिमुखं रुद्रं चिक्षेप च सुदर्शनम् ८४
अथ देवो महादेवस्त्रिपुरारिस्त्रिशूलभृत्
तमापतन्तं सावज्ञमालोकयदमित्रजित् ८५
तदन्तरे महद्भूतं युगान्तदहनोपमम्
शूलेनोरसि निर्भिद्य पातयामास तं भुवि ८६
स शूलाभिहतोऽत्यर्थं त्यक्त्वा स्वं परमं बलम्
तत्याज जीवितं दृष्ट्वा मृत्युं व्याधिहता इव ८७
निहत्य विष्णुपुरुषं सार्धं प्रमथपुङ्गवैः
विवेश चान्तरगृहं समादाय कलेवरम् ८८
वीक्ष्य तं जगतो हेतुमीश्वरं भगवान्हरिः
शिरां ललाटात्संभिद्य रक्तधारामपातयत् ८९
गृहाण भिक्षां भगवन् मदीयाममितद्युते
न विद्यतेऽन्या ह्युचिता तव त्रिपुरमर्दन ९०
न संपूर्णं कपालं तद्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः
दिव्यं वर्षसहस्रं तु सा च धारा प्रवाहिता ९१
अथाब्रवीत्कालरुद्रं हरिर्नारायणः प्रभुः
संस्तूय विविधैर्भावैर्बहुमानपुरःसरम् ९२
किमर्थमेतद्वदनं ब्रह्मणो भवता धृतम्
प्रोवाच वृत्तमखिलं देवदेवो महेश्वरः ९३
समाहूय हृषीकेशो ब्रह्महत्यामथाच्युतः

प्रार्थयामास भगवान् विमुञ्चेति त्रिशूलिनम् ९४
न तत्याजाथ सा पार्श्वं व्याहृतापि मुरारिणा
चिरं ध्यात्वा जगद्योनिः शङ्करं प्राह सर्ववित् ९५
व्रजस्व भगवन्दिव्यां पुरीं वाराणसीं शुभाम्
यत्राखिलजगद्दोषान् क्षिप्रं नाशयतीश्वरः ९६
ततः सर्वाणि गुह्यानि तीर्थान्यायतनानि च
जगाम लीलया देवो लोकानां हितकाम्यया ९७
संस्तूयमानः प्रमथैर्महायोगैरितस्ततः
नृत्यमानो महायोगी हस्तन्यस्तकलेवरः ९८
तमभ्यधावद्भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः
समास्थाय परं रूपं नृत्यदर्शनलालसः ९९
निरीक्षमाणो नोविन्दं वृषेन्द्राङ्कितशासनः
सस्मयोऽनन्तयोगात्मा नृत्यति स्म पुनः पुनः १००
अथ सानुचरो रुद्रः सहरिर्धर्मवाहनः
भेजे महादेवपुरीं वाराणसीति विश्रुताम् १०१
प्रविष्टमात्रे विश्वेशे ब्रह्महत्या कपर्दिनि
हाहेत्युक्त्वा सनादं सा पातालं प्राप दुःखिता १०२
प्रविश्य परमं स्थानं कपालं ब्रह्मणो हरः
गणानामग्रतो देवः स्थापयामास शङ्करः १०३
स्थापयित्वा महादेवो ददौ तच्च कलेवरम्
उक्त्वा स जीवमस्त्वीति विष्णवेऽसौ घृणानिधिः १०४
ये स्मरन्ति ममाजस्रं कापालं वेषमुत्तमम्
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् १०५
आगम्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः
तर्पयित्वा पितृन्देवान्मुच्यते ब्रह्महत्यया १०६

अशाश्वतं जगज्ज्ञात्वा येऽस्मिन्स्थाने वसन्ति वै
देहान्ते तत्परं ज्ञानं ददामि परमं पदम् १०७
इतीदमुक्त्वा भगवान्समालिङ्ग्य जनार्दनम्
सहैव प्रमथेशानैः क्षणादन्तरधीयत १०८
स लब्ध्वा भगवान्कृष्णो विष्वक्सेनं त्रिशूलिनः
स्वं देशमगमत्तूर्णं गृहीत्वां परमं वपुः १०९
एतद्वः कथितं पुण्यं महापातकनाशनम्
कपालमोचनं तीर्थं स्थाणोः प्रियतरं शुभम् ११०
य इमं पठतेऽध्यायं ब्राह्मणानां समीपतः
मानसैर्वाचिकैः पापैः कायिकैश्च प्रमुच्यते १११

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां
कपालमोचनमाहात्म्य नामैकत्रिंशोऽध्यायः

द्वात्रिंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
सुरापस्तु सुरां तप्तामग्निवर्णां स्वयं पिबेत्
निर्दग्धकायः स तया मुच्यते च द्विजोत्तमः १
गोमूत्रमग्निवर्णं वा गोशकृद्रसमेव वा
पयो घृतं जलं वाथ मुच्यते पातकात्ततः २
जलार्द्रवासाः प्रयतो ध्यात्वा नारायणं हरिम्
ब्रह्महत्याव्रतं चाथ चरेत्कृत्योपशान्तये ३
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु
स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ४
गृहीत्वा मुषलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्
वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसाथवा ५

स्कन्धेनादाय मुषलं लकुचं वापि खादिरम्
शक्तिं चादाय तीक्ष्णाग्रामायसं दण्डमेव वा ६
राजा तेन च गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता
आचक्षाणेन तत्पापमेवत्कर्मास्मि शाधि माम् ७
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ८
तपसापनोत्तुमिच्छंस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम्
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ९
स्नात्वाश्वमेधावभृथे पूतः स्यादथवा द्विजः
प्रदद्याद्वाथ विप्रेभ्यः स्वात्मतुल्यं हिरण्यकम् १०
चरेद्वा वत्सरं कृच्छ्रं ब्रह्मचर्यपरायणः
ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु तत्पापस्यापनुत्तये ११
गुरोर्भार्यां समारुह्य ब्राह्मणः काममोहितः
आलिङ्गयेत्स्त्रियं तप्तां दीप्तां कार्ष्णायसीं कृताम् १२
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ
अभिगच्छेद्दक्षिणाशामानिपातादजिह्मगः १३
शाखां वा कण्टकोपेतां परिष्वज्याथ वत्सरम्
अधः शयीत नियतो मुच्यते गुरुतल्पगः १४
कृच्छ्रं वाब्दं चरेद्विप्रश्चीरवासाः समाहितः
अश्वमेधावभृथके स्नात्वा वा शुध्यते नरः १५
कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती
स्थानाशनाभ्यां विहरंस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः १६
अधः शायी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पातकम्
चान्द्रायणानि वा कुर्यात्पञ्च चत्वारि वा पुनः १७
पतितैः संप्रयुक्तानामथ वक्ष्यामि निष्कृतिम्

पतितेन तु संसर्गं यो येन कुरुते द्विजः
स तत्पापापनोदार्थं तस्यैव व्रतमाचरेत् १८
तप्तकृच्छ्रं चरेद्वाथ संवत्सरमतन्द्रितः
षाण्मासिके तु संसर्गे प्रायश्चित्तार्धमर्हति १९
एभिर्व्रतैरपोहन्ति महापातकिनो मलम्
पुण्यतीर्थाभिगमनात्पृथिव्यां वाथ निष्कृतिः २०
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम्
कृत्वा तैश्चापि संसर्गं ब्राह्मणः कामचारतः २१
कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः
ज्वलन्तं वा विशेदग्निं ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् २२
न ह्यन्या निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवादिभिः
तस्मात्पुण्येषु तीर्थेषु दहन्वापि स्वदेहकम् २३
गत्वा दुहितरं विप्रः स्वसारं वा स्नुषामपि
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं मतिपूर्वमिति स्थितिः २४
मातृष्वसां मातुलानीं तथैव च पितृष्वसाम्
भागिनेयीं समारुह्य कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् २५
चान्द्रायणं च कुर्वीत तस्य पापस्य शान्तये
ध्यायन्देवं जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् २६
भ्रातृभार्यां समारुह्य कुर्यात्तत्पापशान्तये
चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः २७
पैतृष्वसेयीं गत्वा तु स्वस्त्रीयां मातुरेव च
मातुलस्य सुतां वापि गत्वा चान्द्रायणं चरेत् २८
सखिभार्यां समारुह्य गत्वा श्यालीं तथैव च
अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् २९
उदक्या गमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति

चाण्डालीगमने चैव तप्तकृच्छ्रत्रयं विदुः
शुद्धः सांतपनेन स्यान्नान्यथा निष्कृतिः स्मृता ३०
मातृगोत्रां समारुह्य समानप्रवरां तथा
चान्द्रायणेन शुध्येत प्रयतात्मा समाहितः ३१
ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत्
कन्यकां दूषयित्वा तु चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ३२
अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ३३
बन्धकीगमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति
गवि मैथुनमासेव्य चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ३४
अजावी मैथुनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः
पतितां च स्त्रियं गत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ३५
पुक्कशीगमने चैव क्रच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्
नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ३६
ब्रह्मचारी स्त्रियं गच्छेत्कथञ्चित्काममोहितः
सप्तागारं चरेद्भैक्षं वसित्वा गर्दभाजिनम् ३७
उपस्पृशेत्त्रिषवणं स्वपापं परिकीर्तयन्
संवत्सरेण चैकेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ३८
ब्रह्महत्याव्रतं चापि षण्मासानाचरेद्यती
मुच्यते ह्यवकीर्णी तु ब्राह्मणानुमते स्थितः ३९
सप्तरात्रमकृत्वा तु भैक्षचर्याग्निपूजनम्
रेतसश्च समुत्सर्गे प्रायश्चित्तं समाचरेत् ४०
ओङ्कारपूर्विकाभिस्तु महाव्याहृतिभिः सदा
संवत्सरं तु यज्वानो नक्तं भिक्षाशनः शुचिः ४१

सावित्रीं च जपेच्चैव नित्यं क्रोधविवर्जितः
नदीतीरेषु तीर्थेषु तस्मात्पापाद्विमुच्यते ४२
हत्वा तु क्षत्रियं विप्रः कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम्
अकामतो वै षण्मासान्दद्यान्पञ्चशतं गवाम् ४३
अब्दं चरेद्यानयतो वनवासी समाहितः
प्राजापत्यं सान्तपनं तप्तकृच्छ्रं तु वा स्वयम् ४४
प्रमार्य कामतो वैश्यं कुर्यात्संवत्सरत्रयम्
गोसहस्रं तु पादं तु कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम्
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ वा कुर्याच्चान्द्रायणमथावि वा ४५
संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छूद्रं हत्वा प्रमादतः
गोसहस्रार्धपादं च दद्यात्तत्पापशान्तये ४६
अष्टौ वर्षाणि षट् त्रीणि कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम्
हत्वा तु क्षत्रियं वैश्यं शूद्राञ्चैव यथाक्रमम् ४७
निहत्य ब्राह्मणीं विप्रस्त्वष्टवर्षं व्रतं चरेत्
राजकन्यां वर्षषट्कं वैश्यां संवत्सरत्रयम्
संवत्सरेण शुद्ध्येत शूद्रां हत्वा द्विजोत्तमः ४८
वैश्यां हत्वा द्विजातिस्तु किञ्चिद्दद्याद्द्विजातये
अन्त्यजानां वधे चैव कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम्
पराकेणाथवा शुद्धिरित्याह भगवान्मनुः ४९
मण्डूकं नकुलं काकं विड्वराहञ्च मूषकम्
श्वानं हत्वा द्विजः कुर्यात् षोडशांशं महाव्रतम् ५०
पयः पिबेत्त्रिरात्रं तु श्वानं हत्वा ह्यतन्द्रितः
मार्जारं वाथ नकुलं योजनं वाध्वनो व्रजेत्
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु कुर्यादश्ववधे द्विजः ५१
अर्चां कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः

पलालभारकं षराढे सीसकं चैकमाषकम् ५२
घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरे
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ५३
हत्वा हंसं बलाकां च वकं बर्हिणमेव च
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ५४
क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्
अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ५५
किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ५६
फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्
गुल्मवल्लीलतानां तु पुष्पितानां च वीरुधाम् ५७
अन्येषां चैव वृक्षाणां सरसानां च सर्वशः
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ५८
हस्तिनां च वधे दृष्टं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्
चान्द्रायणं पराकं वा गां हत्वा तु प्रमादतः
मतिपूर्ववधे चास्याः प्रायश्चित्तं न विद्यते ५९

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां प्रायश्चित्तनियमे द्वात्रिंशोऽध्यायः

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
मनुष्याणां तु हरणं कृत्वा स्त्रीणां गृहस्य च
वापीकूपजलानां च शुध्येच्चान्द्रायणेन तु १
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये २

धान्यान्नधनचौर्यं तु कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्धेन विशुद्धयति ३
भक्ष्यभोज्योपहरणे यानशय्यासनस्य च
पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ४
तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च
चैलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ५
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च
अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणादनम् ६
कार्पासकीटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च
पुष्पगन्धौषधीनां च पिबेच्चैव त्र्यहं पयः ७
नरमांसाशनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत्
काकं चैव तथा श्वानं जग्ध्वा हस्तिनमेव वा
वराहं कुक्कुटं वाथ तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ८
क्रव्यादानां च मांसानि पुरीषं मूत्रमेव वा
गोगोमायुकपीनां च तदेव व्रतमाचरेत्
उपोष्य द्वादशाहं च कुष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ९
नकूलोकमार्जारान् जग्ध्वा सांतपनं चरेत्
श्वापदोष्ट्रखरान् जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयति
प्रकुर्याच्चैव संस्कारं पूर्वेण विधिनैव तु १०
बकश्चैवं बलाकां च हंसं कारण्डवं तथा
चक्रवाकपलं जग्ध्वा द्वादशाहमभोजनम् ११
कपोतं टिट्टिभाञ्चैव शुकं सारसमेव च
उलूकं जालपादं च जग्ध्वाप्येतद्व्रतं चरेत् १२
शिशुमारं तथा चाषं मत्स्यमांसं तथैव च
जग्ध्वा चैव कटाहारमेतदेव व्रतं चरेत् १३

कोकिलं चैव मत्स्यादान् मराडूकं भुजगं तथा
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति १४
जलेचरांश्च जलजान्प्रणुदान्नथ विष्किरान्
रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं चैतदाचरेत् १५
शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम्
भुक्त्वा मासं चरेदेतत्तत्पापस्यापनुत्तये १६
वार्ताकं मूलकं शिग्रुं कुटकं चटकं तथा
प्राजापत्यं चरेज्जग्ध्वा शङ्कं कुम्भीकमेव च १७
पलाराडुं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्
नालिकां तराडुलीयं च प्राजापत्येन शुद्ध्यति १८
अश्मान्तकं तथा पातं तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्कुसुम्भस्य च भक्षणे १९
अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाप्येतद्व्रतं चरेत्
उदुम्बरं च कालेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति २०
वृथाकृसरसंयावपायसापूपसंकुलम्
भुक्त्वा चैवं विधं त्वन्यत्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति २१
पीत्वा क्षीराणयपेयानि ब्रह्मचारी समाहितः
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति २२
अनिर्दशाहं गोक्षीरं महिषं चाजमेव च
संधिन्याश्च विवत्सायाः पिबन्क्षीरमिदं चरेत् २३
एतेषां च विकाराणि पीत्वा मोहेन मानवः
गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुद्ध्यति २४
भुक्त्वा चैव नवश्राद्धे मृतके सूतके तथा
चान्द्रायणेन शुद्ध्येत ब्राह्मणः सुसमाहितः २५
यस्याग्नौ हूयते नित्यमन्नस्याग्रं न दीयते

चान्द्रायणं चरेत्सम्यक् तस्यान्नप्राशने द्विजः २६
अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम्
अन्तावसायिनां चैव तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति २७
चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत्
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च २८
असुरामद्यपानेन कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम्
अभोज्यान्नं तु भुक्त्वा तु प्राजापत्येन शुद्ध्यति २९
विण्मूत्रप्राशनं कृत्वा रेतसश्चैतदाचरेत्
अनादिष्टे तु चैकाहं सर्वत्र तु यथार्थतः ३०
विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ३१
अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ३२
क्रव्यादां पक्षिणां चैव प्राश्य मूत्रपुरीषकम्
महासांतपनं मोहात्तथा कुर्याद्द्विजोत्तमः
भासमण्डूककुररे विष्किरे कृच्छ्रमाचरेत् ३३
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने
क्षत्रिये तप्तकृच्छ्रं स्याद्वैश्ये चैवातिकृच्छ्रकम्
शूद्रोच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ३४
सुराया भाण्डके वारि पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्
समुच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति
गोमूत्रयावकाहारः पीतशेषं च वा गवाम् ३५
अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद्यदि
तदा सांतपनं प्रोक्तं व्रतं पापविशोधनम् ३६
चाण्डालकूपभाण्डेषु यदि ज्ञानात्पिबेज्जलम्

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशोधनम् ३७
चाण्डालेन तु संस्पृष्टं पीत्वा वारि द्विजोत्तमः
त्रिरात्रव्रतमुख्येन पञ्चगव्येन शुध्यति ३८
महापातकिसंस्पर्शे भुक्त्वा स्नात्वा द्विजो यदि
बुद्धिपूर्वं तु मूढात्मा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ३९
स्पृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालं वा रजस्वलाम्
प्रमादाद्भोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ४०
स्नानार्हे यदि भुञ्जीत ह्यहोरात्रेण शुद्ध्यति
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्रेण भगवानाह पद्मजः ४१
भुक्त्वा पर्युषितादीनि गवादिप्रतिदूषिताम्
भुक्त्वोपवासं कुर्वीत कृच्छ्रपादमथापि वा ४२
संवत्सरान्ते कृच्छ्रन्तु चरेद्विप्रः पुनः पुनः
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ४३
व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ४४
ब्राह्मणादिहतानां तु कृत्वा दाहादिकं द्विजः
गोमूत्रयावकाहारः प्राजापत्येन शुद्ध्यति ४५
तैलाभ्यक्तोऽथ वान्तो वा कुर्यान्मूत्रपुरीषके
अहोरात्रेण शुद्ध्येत श्मश्रुकर्मणि मैथुने ४६
एकाहेन विवाहाग्निं परिहार्य द्विजोत्तमः
त्रिरात्रेण विशद्ध्येत त्रिरात्रात् षडहं पुरम् ४७
दशाहं द्वादशाहं वा परिहार्य प्रमादतः
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात्तत्पापस्योपशान्तये ४८
पतिताद्द्रव्यमादाय तदुत्सर्गेण शुद्ध्यति
चरञ्च विधिना कृच्छ्रमित्याह भगवान्मनुः ४९

अनाशकान्निवृत्तास्तु प्रव्रज्यावसितास्तथा
चरेयुस्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ५०
पुनश्च जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृता द्विजाः
शुद्ध्येयुस्तद्व्रतं सम्यक् चरेयुर्धर्मदर्शिनः ५१
अनुपासितसंध्यस्तु तदहर्जापको वसेत्
अनश्नन्संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ५२
अकृत्वा समिदाधानं शुचिः स्नात्वा समाहितः
गायत्र्यष्टसहस्रस्य जप्यं कुर्याद्विशुद्धये ५३
उपवासी चरेत्संध्यां गृहस्थो हि प्रमादतः
स्नात्वा विशुद्ध्यते सद्यः परिश्रान्तश्च संयमात् ५४
वेदोदितानि नित्यानि कर्माणि च विलोप्य तु
स्नातको व्रतलोपं तु कृत्वा चोपवसेद्दिनम् ५५
संवत्सरं चरेत्कृच्छ्रमग्न्युत्सादी द्विजोत्तमः
चान्द्रायणं चरेद्व्रात्यो गोप्रदानेन शुद्ध्यति ५६
नास्तिक्यं यदि कुर्वीत प्राजापत्यं चरेद्द्विजः
देवद्रोहं गुरुद्रोहं तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ५७
षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव च
होमाश्च शाकला नित्यमयाज्यानां विशोधनम् ५८
नीलं रक्तं वसित्वा च ब्राह्मणो वस्त्रमेव हि
अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ६०
उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानञ्च कामतः
त्रिरात्रेण विशुध्येच्च नग्नो वा प्रविशेज्जलम्
वेदधर्मपुराणानां चण्डालस्य तु भाषणे
चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः ६१
उद्बन्धनादिनिहतं संस्पृश्य ब्राह्मणः क्वचित्

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्प्राजापत्येन वा पुनः ६२
उच्छिष्टो यद्यनाचान्तश्चाण्डालादीन्स्पृशेद्द्विजः
प्रमादाद्वै जपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ६३
द्रुपदानां शतं वापि ब्रह्मचारी समाहितः
त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ६४
चाण्डालपतितादींश्च कामाद्यः संस्पृशेद्द्विजः
उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ६५
चाण्डालसूतकिशवांस्तथा नारीं रजस्वलाम्
स्पृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ६६
चाण्डालसूतकिशवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि
ततः स्नात्वाथ आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः ६७
तत्स्पृष्टस्पर्शिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः
स्नात्वाचामेद्विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ६८
भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित्संस्रवेद् गुदम्
कृत्वा शौचं ततः स्नायादुपोष्य जुहुयाद् घृतम् ६९
चाण्डालन्तु शवं स्पृष्ट्वा कृच्छ्रं कृत्वा विशुध्यति
दृष्ट्वाभ्यक्तस्त्वसंस्पृश्य अहोरात्रेण शुद्ध्यति ७०
सुरां स्पृष्ट्वा द्विजः कुर्यात्प्राणायामत्रयं शुचिः
पलाण्डुं लशुनं चैव घृतं प्राश्य ततः शुचिः ७१
ब्राह्मणस्तु शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत्
नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ७२
स्यादेतत्त्रिगुणं बाह्वोर्मूर्ध्नि च स्याच्चतुर्गुणम्
स्नात्वा जपेद्वा सावित्रीं श्वभिर्दष्टो द्विजोत्तमः ७३
अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति ७४

आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि
ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत् ७५
विनाद्भिरप्सु नाप्यार्तशरीरं सन्निवेश्य च
सचेलो जलमाप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति ७६
बुद्धिपूर्वं त्वभ्युदितो जपेदन्तर्जले द्विजः
गायत्र्यष्टसहस्रं तु त्र्यहं चोपवसेद्व्रती ७७
अनुगम्येच्छया शूद्रं प्रेतीभूतं द्विजोत्तमः
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपं कुर्यान्नदीषु च ७८
कृत्वा तु शपथान् विप्रो विप्रस्यावधिसंयुतम्
स चैव यावकान्नेन कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ७९
पङ्क्तौ विषमदानं तु कृत्वा कृच्छ्रेण शुद्ध्यति
छायां श्वपाकस्यारुह्य स्नात्वा संप्राशयेद् घृतम् ८०
ईक्षेदादित्यमशुचिर्दृष्ट्वा म्लेच्छान्नमेव वा
मानुषं चास्थि संस्पृश्य स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ८१
कृत्वा तु मिथ्याध्ययनं चरेद्भैक्षं तु वत्सरम्
कृतघ्नो ब्राह्मणगृहे पञ्चसंवत्सरव्रती ८२
हूङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः
स्नात्वा नाश्नन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ८३
ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बद्ध्वाथ वाससा
विवादे चापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ८४
अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ८५
गुरोराक्रोशमनृतं कृत्वा कुर्याद्विशोधनम्
एकरात्रं निराहारस्तत्पापस्यापनुत्तये ८६
देवर्षीणामभिमुखं ष्ठीवनाक्रोशने कृते

उल्कया च दहेज्जिह्वां दातव्यं च हिरण्यकम् ८७
देवोद्यानेषु यः कुर्यान्मूत्रोच्चारं सकृद्द्विजः
छिन्द्याच्छिश्नं विशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ८८
देवतायतने मूत्रं कृत्वा मोहाद्द्विजोत्तमः
शिश्नस्योत्कर्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ८९
देवतानामृषीणां च देवानां चैव कुत्सनम्
कृत्वा सम्यक् प्रकुर्वीत प्राजापत्यं द्विजोत्तमः ९०
तैस्तु संभाषणं कृत्वा स्नात्वा देवं समर्चयेत्
दृष्ट्वा वीक्षेत भास्वन्तं स्मृत्वा विशेश्वरं स्मरेत् ९१
यः सर्वभूताधिपतिं विश्वेशानं विनिन्दति
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ९२
चान्द्रायणं चरेत्पूर्वं कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम्
प्रपन्नः शरणं देवं तस्मात्पापाद्विमुच्यते ९३
सर्वस्वदानं विधिवत्पातकानां विशोधनम्
चान्द्रायणं च विधिना कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम् ९४
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापविनाशनम्
देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ९५
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम्
ब्राह्मणान्पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ९६
कृष्णाष्टम्यां महादेवी तथा कृष्णाचतुर्दशीम्
संपूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ९७
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्
इष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ९८
उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ९९

वैवस्वताय कालाय सर्वपापक्षयाय च
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान्दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन्
स्नात्वा दद्याच्च पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः १००
ब्रह्मचर्यमधःशय्या उपवासो द्विजार्चनम्
व्रतेष्वेतेषु कुर्वीत शान्तः संयतमानसः १०१
अमावस्यायां ब्रह्माणं समुद्दिश्य पितामहम्
ब्राह्मणांस्त्रीन्समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः १०२
षष्ठ्यामुपोषितो देवं शुक्लपक्षे समाहितः
सप्तम्यामर्चयेद्भानुं मुच्यते सर्वपातकैः १०३
भरण्यां च चतुर्थ्यां च शनैश्चरदिने यमम्
पूजयेत्सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते सर्वपातकैः १०४
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम्
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य महापापैः प्रमुच्यते १०५
तपो जपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम्
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् १०६
यः सर्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु मानवः
नियमेन त्यजेत्प्राणान्मुच्येत सर्वपातकैः १०७
ब्रह्मघ्नं वा कृतघ्नं वा महापातकदूषितम्
भर्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम् १०८
एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः
सर्वपापसमुद्भूतौ नात्र कार्या विचारणा १०९
पतिव्रता तु या नारी भर्तृशुश्रूषणे रता
न तस्या विद्यते पापमिह लोके परत्र च ११०
पतिव्रता धर्मरता रुद्राण्येव न संशयः
नास्याः पराभवं कर्तुं शक्नोतीह जनः क्वचित् १११

यथा रामस्य सुभगा सीता त्रैलोक्यविश्रुता
पत्नी दाशरथेर्देवी विजिग्ये राक्षसेश्वरम् ११२
रामस्य भार्यां सुभगां रावणो राक्षसेश्वरः
सीतां विशालनयनां चकमे कालचोदितः ११३
गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने
समाहर्तुं मतिं चक्रे तापसः किल भाविनीम् ११४
विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिम्
जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता ११५
उपतस्थे महायोगं सर्वलोकविदाहकम्
कृताञ्जलिं रामपत्नी साक्षात्पतिमिवाच्युतम् ११६
नमस्यामि महायोगं कृशानुं गह्वरं परम्
दाहकं सर्वभूतानामीशानं कालरूपिणम् ११७
नमस्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम्
आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितम् ११८
प्रपद्ये शरणं वह्निं ब्रह्मण्यं ब्रह्मरूपिणम्
योगिनं कृत्तिवसनं भूतेशं परमं पदम् ११९
तं प्रपद्ये जगन्मूर्तिं प्रभवं सर्वतेजसाम्
महायोगेश्वरं वह्निमादित्यं परमेष्ठिनम् १२०
प्रपद्ये शरणं रुद्रं महाग्रासं त्रिशूलिनम्
कालाग्निं योगिनामीशं भोगमोक्षफलप्रदम् १२१
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं भूर्भुवः स्वः स्वरूपिणम्
हिरण्मये गृहे गुप्तं महान्तममितौजसम् १२२
वैश्वानरं प्रपद्येऽहं सर्वभूतेष्ववस्थितम्
हव्यकव्यवहं देवं प्रपद्ये वह्निमीश्वरम् १२३
प्रपद्ये तत्परं तत्त्वं वरेण्यं सवितुः शिवम्

स्वर्गमग्निं परं ज्योती रत्त्व मां हव्यवाहनम् १२४
इति वह्नयष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी
ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेत्त्वणा १२५
अथावसथ्याद्भगवान्हव्यवाहो महेश्वरः
आविरासीत्सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव १२६
सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया
सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तरधीयत १२७
तां दृष्ट्वा तादृशीं सीतां रावणो रात्तसेश्वरः
समादाय ययौ लङ्कां सागरान्तरसंस्थिताम् १२८
कृत्वाथ रावणवधं रामो लत्त्मणसंयुतः
समादायाभवत्सीतां शङ्काकुलितमानसः १२९
सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः
विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् १३०
दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुष्णदीधितिः
रामायादर्शयत्सीतां पावकोऽभूत्सुरप्रियः १३१
प्रगृह्य भर्तुश्चरणौ कराभ्यां सा सुमध्यमा
चकार प्रणतिं भूमौ रामाय जनकात्मजा १३२
दृष्ट्वा हृष्टमना रामो विस्मयाकुललोचनः
ननाम वह्निं शिरसा तोषयामास राघवः १३३
उवाच वह्निं भगवन् किमेषा वीरवर्णिनि
दग्धा भगवता पूर्वं दृष्ट्वा मत्पार्श्वमागता १३४
तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः
यथावृत्तं दाशरथिं भूतानामेव सन्निधौ १३५
इयं सा मिथिलेशेन पार्वतीं रुद्रवल्लभाम्
आराध्य लब्धा तपसा देव्याश्चात्यन्तवल्लभा १३६

भर्तुः शुश्रूषणोपेता सुशीलेयं पतिव्रता
भवानीपार्श्वमानीता मया रावणकामिता १३७
या नीता राक्षसेशेन सीता सा भस्मतां गता
मया मायामयी सृष्टा रावणस्य वधाय सा १३८
तदर्थं भवता दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः
मयोपसंहृता चैव हतो लोकविनाशनः १३९
गृहाण विमलामेनां जानकीं वचनान्मम
पश्य नारायणं देवं स्वात्मानं प्रभवाव्ययम् १४०
इत्युक्त्वा भगवांश्चण्डो विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः
मानितो राघवेणाग्निर्भूतैश्चान्तरधीयत १४१
एतत्पतिव्रतानां वैं माहात्म्यं कथितं मया
स्त्रीणां सर्वाघशमनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् १४२
अशेषपापसंयुक्तः पुरुषोऽपि सुसंयतः
स्वदेहं पुण्यतीर्थेषु त्यक्त्वा मुच्येत किल्विषात् १४३
पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु स्नात्वा पुण्येषु वा द्विजः
मुच्यते पातकैः सर्वैः सञ्चितैरपि पूरुषः १४४
इत्येष मानवो धर्मो युष्माकं कथितो मया
महेशाराधनार्थाय ज्ञानयोगश्च शाश्वतः १४५
योऽनेन विधिना युक्तं ज्ञानयोगं समाचरेत्
स पश्यति महादेवं नान्यः कल्पशतैरपि १४६
स्थापयेद्यः परं धर्मं ज्ञानं तत्पारमेश्वरम्
न तस्मादधिको लोके स योगी परमो मतः १४७
य संस्थापयितुं शक्तो न कुर्यान्मोहितो जनः
स योगयुक्तोऽपि मुनिर्नात्यर्थं भगवत्प्रियः १४८
तस्मात्सदैव दातव्यं ब्राह्मणेषु विशेषतः

धर्मयुक्तेषु शान्तेषु श्रद्धया चान्वितेषु वै १४९
यः पठेद्भवतां नित्यं संवादं मम चैव हि
सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेत परमां गतिम् १५०
श्राद्धे वा दैविके कार्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ
पठेत नित्यं सुमनाः श्रोतव्यं च द्विजातिभिः १५१
योऽर्थं विचार्य युक्तात्मा श्रावयेद्वा द्विजान् शुचीन्
स दोषकञ्चकं त्यक्त्वा याति देवं महेश्वरम् १५२
एतावदुक्त्वा भगवान्व्यासः सत्यवतीसुतः
समाश्वास्य मुनीन्सूतं जगाम च यथागतम् १५३
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे व्यासगीतायां प्रायश्चित्तविवेको
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिन्विश्रुतानि महान्त्यपि
तानि त्वं कथयास्माकं रोमहर्षण सांप्रतम् १
रोमहर्षण उवाच
शृणुध्वं कथयिष्येऽहं तीर्थानि विविधानि च
कथितानि पुराणेषु मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः २
यत्र स्नानं जपो होमः श्राद्धदानादिकं कृतम्
एकैकशो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्यासप्तमं कुलम् ३
पञ्चयोजनविस्तीर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः
प्रयागं प्रथितं तीर्थं यस्य माहात्म्यमीरितम् ४
अन्यच्च तीर्थप्रवरं कुरूणां देववन्दितम्
ऋषीणामाश्रमैर्जुष्टं सर्वपापविशोधनम् ५